

TSENGULUSO YA NDEME YA U THUSWA HA NWANA NGA NDILA YA

TSHIVENDA

Nga

MAHWASANE MUTSHINYANI MERCY

MUSHUMO WO NETSHEDZWA SA TSHIPIDA TSHA U SWIKELA THODEA DZA

DIGIRII YA MASITASI

YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUDZUDZANYI; PROF R.N MADADZHE

2012

MUANO

Nqe, MAHWASANE MUTHINYANI MERCY, ndi ana uri hoyu mushumo ndi wanga na uri a athu u vhuya wa netshedzwa hu tshi itelwa u waniwa digirii kha yunivesithi ifhio na ifhio.

Tsaino..... **Duvha.....**

(i)

VHUDIKUMEDZI

Mushumo uyu ndi u kumedza kha vho^{the} vho ntikedzaho musi ndi tshi khou guda, na vho^{the} vhe vha nthusa nga mihumbulo yo fhambanaho. Ndi ri Mudzimu kha vha shudufhadze, nga u ntikedza u vuledza ndila iyi, arali vhe si vhone zwo vha zwi tshi do kon^{da} vhukuma. Ndi livhuwa thikhedzo yavho.

(ii)

NDIVHUWO

Ndi swikisa ndivhuwo dzanga kha Ene Musikazwo^{the} we a n^{ne}a ndivho, vhu^{lali} na thalukanyo khathihi na maanda u swika mushumo uyu u tshi khunyelela.

Ndi tshi livhuwa mudzudzanyi wa mushumo uyu, Phrofesa R.N Ma^ładzhe, vhe vha ^łtola na u lulamisa mushumo u swika mafheloni. Mudzimu kha vha shudufhadze kha mushumo une vha khou ita. Ndi vha tamela mashudu mavhuya kha vhutshilo havho. Mudzimu a vha londote.

Ndi dovha nda isa ndivhuwo dzanga kha Mphephu Gilbert we ra farisana ndila ri tshi ya u guda Yuniversithi ya Limpopo. Ndi tama u dovha nda livhuwa Tshishonge Daniel ‘Maronza’ na Maphangwa Mphumudzeni vhe vha ^łidina nga u vhalulula khathihi na u dzudzanya mushumo wo^{the}. Ndi sa hangwi u livhuwa Vho Ma^łodzi Rebecca Raphalani vhe vha nthusa zwi hulu musi ndi tshi kundelwa nga zwi shumiswa zwa u ^łwala tsenguluso iyi.

A thi hangwi u livhuwa vhomaine, vhavegulu na vhafumakadzi vho^{the} vhe ndi tshi vha vhudzisa vha si konde u mmbudza zwine vha ^łivha malugana na zwe nda vha vhudzisa.

Kha vhathu vho^{the} vhe nda vha bula afho n^{tha}, ndi ri a vha ntshileli. Mudzimu a vhe navho. Ndi a livhuwa

MANWELEDZO

Ngudo ino yo sengulusa ndeme ya u thusa ḥwana ho sedzwa ndila ya Tshivenda, sa izwi maitele aya a tshi khou ngalangala musalauno. Ngudo iyi yo sumbedza uri u thusiwa hu kha ḫi vha hone naho mathusele a hone o fhambana, sa izwi zwi tshi bva kha thendelano ya muṭa. Ho wanala uri kha muthuso hu shumiswa vhathu vhofhambanaho u fana na vhomaine, vhavegulu, vhafunzi kana ha tou rengwa mishonga ine ya shumiswa kha u thusa ḥwana. Ngudo yo dovha ya sumbedza mvelelo mmbi dza u sa thusa ḥwana na mvelelo mbuya dza u thusa ḥwana.

ZWI RE NGOMU

Zwitenwa

Siatari

NDIMA YA U THOMA		
1.1	Marangaphanda	1
1.2	Thaidzo dici kwamaho tsenguluso	1-2
1.3	Ndivho na Zwipikwa	3
1.3.1	Ndivho	3
1.3.2	Zwipikwa	3
1.4	Ngona	3
1.5	Kukuvhanganyele kwa mafhungo	4
1.5.1	Ngona ya phuraimari	4
1.5.2	Ngona ya sekondari	4
1.6	Ndeme ya tsenguluso	5
NDIMA YA VHUVHILI		
Tsenguluso ya manwalwa		
2.1	Marangaphanda	6-8
2.2	Thaluso ya thusa	8
2.3	Zwiila	9-14
Zwiilaila zwine mufumakadzi o dihwalaho a tea u tevhedza		
2.4	Zwine mudzadze a tea u vha	14-19
2.5	Mathusele a nwana	20-32
2.6	U irwa dzina nwana	32-34
2.7	U tanganywa ha nwana na lifhasi	35-36
2.8	U tanganywa ha mme na khotsi	37-40
NDIMA YA VHURARU		

U thusa ንwana na malwadze		
3.1	Marangaphanda	41
3.2	Muthu ane a tea u thusa ንwana	41-42
3.3	ጀwana u thuswa lungana?	43-44
3.4	Hu shumiswa mini kha u thusa ንwana	45-46
3.5	Musalauno hu itwa mini kha u thusa ንwana	47
3.6	Tshakha dza malwadze ane a thivhelwa musi ንwana a tshi thusiwa	47
3.6.1	Tshifumbu	48-50
3.6.2	Goni kana Gokhonya	51-52
3.6.3	Ngoma	52-53
3.6.3.1	U zwimba ha ngoma	54
3.6.3.2	U mbwandamela ha ngoma	54-56
3.6.4	U shela	57-58
3.6.5	Tshiṭanzo	58-59
3.6.6	Misho	59-61
3.6.7	Mvalatswinga	62
NDIMA YA VHUNA		
Mbampedzo ya musalauno na musalaula		
4.1	Marangaphanda	63
4.2	Zwine zwa vhonala kha ንwana o thusiwaho na a songo thusiwaho wa musalauno na musalaula	63
4.2.1	U vha na nungo na u sa vha na nungo	63-64
4.2.2	U vha na luvalo na u sa vha na luvalo	64-66
4.2.3	U revha na u sa revha	66-68
4.2.4	U vha na mashudu na u sa vha na mashudu	68-70
4.2.5	U sa vha na mikhwa na u vha na mikhwa	70
4.2.6	U lambiwa na u sa lambiwa	71
4.3	Hu bvelela mini arali ንwana a songo thusiwa?	71-72
4.4	Mvalatswinga	72
NDIMA YA VHUTANU		

Mvalatswinga	
5.1 Marangaphanda	73
5.2 Manweledzo	73-74
5.3 Mawanwa	74-76
5.4 Themendelo	76-77
ZWIKO ZWO TOLWAHO	78-81

NDIMA YA U THOMA

1.1 Marangaphanda

Heino thodisiso, yo qisendeka kha u sengulusa ndeme ya u thuswa ha nwana musi ho sedzwa ndila ya Tshirema. Heino tqodisiso i do sedzesu uri ndi zwifho zwine zwa dzhielwa nthia musi nwana a tshi thusiwa. Hu vha hu tshi khou thusiwa nwana uri hu itee mini?. Musi ri tshi amba nga ha u thuswa ha nwana ndi musi nwana o fhedza vhege dzo vhalaho o bebiwa ha itwa vhuqambo. Hu nga vha ho tou tqodiwa muthu muhulwane ane a divha nga ha nwana muquku kana arali heneffo mudini vha tshi divha nga ha nwana, vha a ita vhuqambo ha u thusa nwana kana ha tqodiwa maine wa u thusa vhana, a vha ene a thusaho nwana.

1.2 Thaidzo dici kwamaho tsenguluso

Afha ndi hune ra wana hu na thaidzo dici kwamaho u thuswa ha nwana kha Tshivenda. Kha Tshivenda ri wana uri nwana u a lwala arali a sa thusiwa. Muñwali Stayt (1968:89) ene u amba u ri, “It is believed that this ceremony prevents illness, and it is repeated at every new moon until the child has cut its teeth.” Muhumbulo wa muñwali Stayt (1968) u khou tikedza uri arali nwana a sa thusiwa u a lwala na uri u thusiwa ha nwana zwi vha zwi tshi khou thusa kha uri a medze maño hu si na thaidzo.

Inwe thaidzo ndi ya musi muṭa kana muthu a sa p̄fesesi kha uri ḥwana u tea u thusiwa nga ndila ya Tshirema na uri musi ḥwana a tshi thusiwa hu a ḫavhiwa tshifuwo hu u itela uri vhathu vho ḫaho u thusa ḥwana vha ḫe ḫama, khathihi na u rerelela zwidzimu.

Muhumbulo uyu muṇwali Hunter (1979:155) u ḫea tsumbo nga ha muṭa wa ha Msingali musi a tshi ri “Msingali’s family never killed for their children, when his second daughter fell ill as a baby, the diviner diagnosed that she was ‘sick for an ‘imbeleko’ (to carry a child on the back)’”. Muṭa uyu ndi musi u songo thusa ḥwana, vha dovha vha si ḫavhe mbudzi u itela ‘imbeleko’ u ya nga lushaka Iwonolo. Hunter (1979) u isa phanda a tshi khwaṭhisēza uri musi mbudzi yo no ḫavhiwa u ita “imbeleko” vhulwadze ha ḥwana ho mbo ḫi fhufha. U zwi vhea nga ndila hei, “Msingali killed and the child recovered. He has killed for every child since, and they have been healthy.” Muṇwali Hunter (1979) u khou tou bvisela khagala uri ḥwana a sa thusiwa u a Iwala lune ha nga kunda na dzilafho, dzilafho ḫa hone hu u thusiwa fhedzi.

Mathungo aya a re afho n̄tha a sumbedza uri hu na ḫodea khulwane ya u sengulusa u tea kana u sa tea ha u thuswa ha vhana nga ndila ya Tshivenda musalauno.

1.3 Ndivho na Zwipikwa

1.3.1 Ndivho

Ndivho ya tsenguluso ino ndi u ḥodisisa nga ha muthuso wa ḥwana musi ro sedzesha kha

Tshivenda. U swikela ndivho iyi, hu ḫo vhudziska mbudziso dici tevhelaho:

- Ndi ngani ḥwana a tshi thusiwa?
- Ḧwana a songo thusiwaho na o thusiwaho vho phambana nga mini?
- Naa u thusa ḥwana zwi kha ḫi vha zwo tea musalauno?

1.3.2 Zwipikwa

Zwipikwa zwa ḥodisiso iyi ndi zwi tevhelaho:

- U ḫoda u ḫivha uri ndi ngani ḥwana a tshi thusiwa.
- U topola phambano vhukati ha ḥwana o thusiwaho na a songo thusiwaho.
- U wanulusa u tea ha u thusa vhana musalauno.

1.4 Ngona

Ngudo ino i ḫo shumisa ngona ya khwalithethivi. Ngona iyi yo tea ngauri i thusa muḥodisisi uri a wane uri ndi ngani zwithu zwi tshi khou itea nga ndila yeneyo.

1.5 Kukuvhanganyele kwa mafhungo

Kukuvhanganyele kwa mafhungo a tsenguluso ino kwo shumisa ngona ya phuraimari na ya sekondari.

1.5.1 Ngona ya phuraimari

Nyambedzano dici do vha hone na vhathu vha tevhelaho:

- Vhakegulu vhačanu vha čivhaho nga ha u muthuso wa īwana.
- Vhomaine vhača vha sialala vhane vha vha vha tshifumakadzini.
- Vhomaine vhača vha sialala vhane vha vha vha tshinnani.
- Vhafunzi vhača vha vhanna.
- Vhafumakadzi vhača vhane vha vha na nčivho nga ha u thuswa ha īwana.

Vhathu vho bulwaho afho nčha vho tea kha tsenguluso ino vhunga vha tshi shela mulenzhe nga hunzhi kha mafhungo a kwamaho mutakalo na vhutshilo ha vhana.

1.5.2 Ngona ya sekondari

Tsenguluso iyi ido shumisa ngona ya sekondari vhunga i tshi dici shumisa maňwalwa a bvaho kha dzibugu dza jaiburari, dzidesithesheni, dzidzhenala na kha inthanethe.

1.6 Ndeme ya tsenguluso

Musi vhutshilo vhu tshi khou shanduka vhu tshi ḋi ya na vhuleme ha zwithu zwa mvelele zwi khou ngwaluwa zwi tshi ḋi ya. Arali ha sa itwa tshithu, murafho une wa khou tevhela a u nga ḋivhi uri muthuso wa Tshivenda wo vha wo ima nga ndilade. Zwenezwo, tsenguluso iyi i ḋo thusa uri vhathu vha wane mafhungo nga ha u tea kana u sa tea ha u thuswa ha vhana musalauno.

NDIMA YA VHUVHILI

Tsenguluso ya mañwalwa

2.1 Marangaphanda

Kha ndima iyi ndi hune musengulusi a ño amba nga ha vhañwe vhañwali uri vha ri mini nga ha u thuswa ha ñwana nga ndila ya Tshivenða. Musengulusi u ño vha o sedzes a kha mañwalwa a dzibugu, dziñwe tsenguluso dzo no fhelaho na zwiñwe zwiko zwe vhewaho laiburari.

U ya nga ha mvelele ya Tshivenða u beba ndi zwithu zwa vhuthogwa. Kha Vhavenda vha ita na u amba uri “matakadza mbiluni ndi ñwana”, vha dovha vha amba uri “muñana wa makhulu u kwetwa nga ñwana”.

U ya nga ha Tshivenða u vha na ñwana muñini zwi alusa munna na mufumakadzi khathihi na mme a mufumakadzi na wa khotsi sa izwi avho vhathe vha tshi ño vhidzwa nga dzina ja tshibegwa.

Uyu muhumbulo u tikedzwa nga siatari ja inthanethe
http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures ja amba u ri:

.....birth is a very important event, initiating her into a higher status within the community. This is especially true if it is a woman's first child. She will receive a special name, usually meaning a mother of.

Zwine zwa vha zwi khou tou amba uri kha mvelele ya Afrika Tshipembe kha mufumakadzi mbebo ndi zwithu zwine zwa dzhielwa n̄tha vhukuma, zwi mu swikisa kana u mu dzenisa kha vhuimo ha n̄tha kha tshitshavha. Izwo zwi vha zwa vhukuma kha mufumakadzi ane a khou vha na nwana lwa u tou thoma.

Muhumbulo wa kha inthanethe wa dovha hafhu wa tikedzwa nga Kwame Gyekye (1996:83) musi a tshi amba uri u beba vhana zwi vhutshilo ha mvelele, zwi sumbedza khuliso. U zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Children are so important that in traditional life the inability to bear children is considered a very great calamity.

Kha mvelele ya Afrika Tshipembe mufumakadzi uyo u newa dzina liswa a vhidzwa u pfi mme a mukene. Nga iñwe ndila, mme uyo u vhidzwa nga dzina ja nwana, tsumbo u vhidzwa u pfi mme a Mashudu. Hu na kubegwa mudini zwi alusavho na mukegulu sa izwi na ene a tshi do vhidzwa nga u pfi makhulu wa mukene.

Muhumbulo u dovha wa tikedzwa nga vha mvelele ya IsiXhosa na vhone vha a takalela tshibegwa.

Khavho zwa u mbebo ndi zwithu zwine zwa dzhielwa n̤ha, zwa ḥthonifhiwa, zwa hudziwa, zwa dovha hafhu zwa itelwa na vhułambo. Mariane (2011) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Birth in the Xhosa culture, is an important rite of passage and is therefore treated with due respect, honour and celebration.

Zwine zwa vha uri sa mvelele ya Tshirema vha a takalela u vha na muthu muswa muđini sa izwi hu na u tenda uri u vha na muthu muswa ndi u alusa lushaka.

2.2 Thaluso ya u thusa

U thusa ndi musi hu na tshibegwa muđini, tshi tshi khou ḥthavhuliwa uri tshi kone u tshila kha l̤ifhasi l̤a vhatu vhołhe. Musi ḥwana uyu a sa athu u vhonwa nga lushaka kana a sa athu u bvela nn̤da mułani u tea u thoma u thusiwa. ḥwana u thusiwa nga thuso ya vhahulwane mułani onoyo khathihi na maine kana zwa dovha zwa bva kha lushaka lwonolwo uri vha tenda kha zwifhio. Musi ḥwana a tshi khou thusiwa hu vha hu tshi thivhelwa ḥwana uyo kha zwidwadzedwadze zwine a ḥo ḥangana nazwo kha vhutshilo hawe, ha dovha ha thivhelwa uri vhavhi vha songo dzhena nga khae.

U thusa ḥwana zwi dovha zwa vha zwa ndeme musi o no vha muthu muhulwane a tshi ya u dzhena zwikolo kule kana a tshi ya u shumela kule, hune a khou ya u ḥangana na tshakha dzińwe u a kona u tshila a si na thaidzo sa izwi o thuswa.

2.3 Zwiila

Zwiilaila zwine mufumakadzi o dihwalaho a tea u tevhedza

Musi mufumakadzi o dihwalaho nga Tshivenda hu na zwine a ila. Tshivenda tshi iledza mufumakadzi o dihwalaho uri ha tei uła zwiliwa zwi fhisaho. Vha shavha uri zwiliwa zwi fhisaho zwi nga swika hune zwa fhisa ḥwana wa wana ḥwana o bebwa a na mavhala matswu. Tshivenda tshi dovha tsha iledza mufumakadzi o dihwalaho uri ha tei u la movha, vha tshi shavha uri ḥwana u do da shangoni muvhili wawe wo ḥwayiwa.

Tshivenda tshi dovha tsha iledza muimana uri a songo tshimbila nyendo ndapfu e eṭhe hu u shavha uri a nga kundelwa a tshi swika vhukati a do kunda muthusi. Muimana ha fhelekedzi mueni a huma ndilani vha shavha uri a tshi ya u vhofholowa u do huma ndila, arali zwa itea a huma ndilani a tshi fhelekedza mueni u tea u pfela mare fhasi a huma na musi o ya mudini ha onesi u sokou takuwa a tuwa.

Tshifhinga tsha musi mađuvha awe a tshi vha tsini muimana u vha a tshi khou nwiswa miuluso ine ya do mu thusa musi wa u vhofholowa khathihhi na uri tshibegwa tshi vhe na mutakalo – (Hammond-Tooke: 1974).

U khwathisa izwi siatari ja inthanethe

http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures ji amba
nga hei ndila:

Every precaution is taken to ensure the health of both the newborn infant and the mother, before and after birth. Rituals play an important part in maintaining this prosperity.

Zwi tshi tou amba uri zwithu zwathe zwine vha vha vha tshi khou itela mme na ንwanā zwi a vha engedzela mutakalo kha vhutshilo havho. Vha isa phanda vha amba uri musi hu tshi bvelela nga vhunzhi zwiilaila na milayo zwine mufumakadzi a tea u zwi tevhela, ndi zwine zwa livhiswa kha maitele a u sumbedzwa kha lushaka.

Muhumbulo uyo u tikedzwa nga Hammond-Tooke (1974:213) a tshi ri:

Many taboos and avoidances must be observed by pregnant women, usually to protect the child.

Zwine zwa tou amba uri mufumakadzi o qihwalaho hu na zwiila zwine a tea u tevhedza hu u tsireledza ንwanā. Muhumbulo wa Hammond-Tooke (1974) u tikedzwa nga Mbiti (1969:111) musi a tshi ri:

In many African societies the pregnant woman must observe certain taboos and regulations, partly because pregnancy in effect makes her ritually 'impure' and in chiefly in order to protect her and the child.

Muhumbulo wa Mbiti (1969) u khou tou tikedza uri muimana u a iledzwa zwezwo o dihwala hu uitela mutakalo kha ene mme na ንwana o mu hwalaho.

Hammond-Tooke (1974:213) ene u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Venda woman must avoid hot food, lest it scald the growing child, and abstain from sweet foods and vegetables, beer is not restricted until the last few months, when the woman is supposed to eat very little and drink only water, lest the baby grow too big and cause difficulties in delivery.

Zwine zwa tou amba uri muimana nga Tshivenda ha tei u ḥa tshiñwe na tshiñwe.

Muñwali Hammond-Tooke (1974) u amba uri ha tei u ḥa zwiliwa zwa u fhisa na zwa swigiri na mitshelo. Zwe muñwali a amba uri muimana ha ngo dzivhiselwa zwone, u ya nga ha muñwali, ndi u shumisa halwa. Afha zwine zwa vha hone ndi musi ho sedzwa halwa nga tshifhinga tsha kale ngauri halwa ho vha hu sa shelwi zwine zwa khou vhaisa vhathu ano mađuvha. Halwa vhu na masiandoitwa a si avhuđi kha mutakalo wa muthu.

Muñwali uyu u amba uri muimana o tendelwa u ḥa zwiliwa zwituku fhedzi, mađi u a nwa a songo tou kalelwa. Musi Vhavenda vha tshi dzivhisa uri muimana ha tei u ḥa zwiliwa nga maanda vha vha vha tshi shavha uri ንwana u ḥo hulesa u fhira mpimo, mme a kundelwa u mu beba nga ndila yo teaho sa izwi nga Tshivenda zwa muaro a zwi ṭanganedziwi na hone hu nga vhadzimu a vho ngo mu ṭanganedza.

U ya nga ha Goldschmidt (1976:245) u ri mufumakadzi o qihwalaho u iledzwa u ja nama ya phukha yo tou faho nga yothe. U isa phanda a amba uri muimana musi a kha miwedzi ya sumbe u ya kha malo u a iledzwa u dzhena nduni tshihulwane, sa izwi vhunna vhu tshi tshinyadza nwana. Muhumbulo wa Goldschmidt (1979) u tikedzwa nga wa Mbiti (1969:111) ane a amba uri muimana u iledzwa u ja nawa, mapfura na nama ya phukha hu tshi shavhiswa uri phukha iyo i nga vha yo vhulawa nga musevhe une wa vha na vhuungu, vhune ha jiwa nga muimana u a vha a tshi khou lwadza nwana kana mufumakadzi a nga huma ndila. Mbiti u dovha a amba uri vhudzekani na hone hu a iledzwa sa izwi nwana a tshi bebiwa a so ngo naka. Muñwali Mbiti (1969) u amba uri zwo tendelwaho u jiwa nga muimana ndi madzhulu nga uri a vha a na mutakalo nahone a kona u ledisa ndila ya nwana.

Muñwali Krige (1974) ene u amba uri muimana u iledzwa u ja mapfura a zwipuka sa izwi a tshi do ja na mapfura a zwipuka zwine vhaloi vha do kona u dzhena ngazwo. Mapfura ayo a ita uri ngoma ya nwana i mbombomele. Krige (1974:63) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

...resemble is that against eating the fat of a certain kind of antelope, which is used by wizards to cause sinking of the fontanelle in children.

Zwine zwa tou amba uri muimana a nga da a ja mapfura a phukha ine vhaloi vha shumisa musi vha tshi lowa na uri mapfura a hone a nga lwadza ngoma ya nwana.

Inthanethe http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures
i amba u ri:

The exists a myriad of taboos and rules that woman has to follow, and each of these could be likened to a phase in the process of initiation.

Zwine zwa amba uri mufumakadzi hu na zwiilaila zwinzhi na milayo zwine a tea u tevhedza. Zwiila zwi thusa mufumakadzi na ḥwana kha u tinya malwadze na uri ḥwana a lalame.

Kha http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures hu pfi
dzińwe tshaka mufumakadzi u a vhofhololiwa kha mishumo yo fhambanaho heneffo
muṭani musi mađuvha a tsini. Nga tshenetsho tshifhinga u tea u vha a tshi khou
ṭhogomelwa nga mme awe na vhańwe vhafumakadzi vhahulwane heneffo muṭani,
vhane a vha tsha ya mađuvhani.

Mufumakadzi nga itsho tshifhinga u tea u vha o valelwa nđuni yawe ya thungo na
dzińwe, u tea u ḥamba nga mindaandaane, ine ya ḥo vha i tshi khou mu thusa kha uri a
tshi vhofholowa a vhofholowe a si na thaidzo na u ḥa zwiliwa zwo mu teaho.

Among certain tribes a woman will be relieved from her duties at a certain stage of pregnancy and cared for by her mother and other older women who are past menopause. She will be secluded in her hut, washing herself with special herbal infusions and eating only certain foods.

Izwi zwi tshi amba uri musi mufumakadzi a muimana hu na zwidayodayo zwine a tea u zwi tevhela na u litsha u ja zwīl̄wa zwi sa fhi maanda tshifhinga tsha u vhofholowa.

Vha isa phanda vha amba uri musi mufumakadzi a tshi ya u vhofholowa u ambadziwa mulinga na u shumiselwa mindaandaane ine ya mu tsireledza na uri vhadzimu vha si sinyuwe, vha ite uri a vhofholowe nga ndila yo teaho.

Kha http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures vha zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

When a woman goes into labour, charms and magic spells are usually applied for protection and offerings made to the ancestors to appease them, should they be angry for any reason and want to jeopardize the birth.

Nga iñwe ndila mishonga i vha i tshi khou tsireledza mufumakadzi uri a vhofholowe zwavhuđi na u vhudza vhadzimu kana u ita shothodzo kha vhadzimu uri vha si sinyuwe musi vha tshi vhudziwa nga ha ñwana muswa. Zwi ita shothodzo kha vhadzimu uri vha tsireledze mufumakadzi ane a khou vhofholowa, hu u itela uri vhadzimu vha si tshinyadze ñwana a tshi khou bebiwa.

2.4 Zwine mudzadze a tea u vha

Musi mudzadze a tshi tou dzadzefhala u vha o fhał̄elwa kuđu kwawe kune a do dzula na muthusi wa ñwana wawe ane a do mu thusa u alafha thumbu uri i vhuelele ngonani. Ano mađuvha mudzadze u dzula kha nnđu nthihi na vharñwe vhoł̄he vha muł̄ani, fhedzi u vha a kha lufhera lwawe.

Musi mudzadze a nduni u vha o vhofha thumbu yawe nga luzwa lwo khwathaho u itela uri i vhuelele ngonani i sa dzule yo kukumuwa u nga ndi muimana. U ya nga ha Goldschmidt (1976:246) ene u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

The mother wears a tight thong or cloth around her abdomen until the infant is old enough to sit up, taking it off only when she eats.

Zwine zwa tou amba uri mudzadze u tea u vhofha thumbu yawe, fhedzi musi a tshi ja u a vhofholola. Muñwali u amba uri u vhofha thumbu u swikela ñwana a tshi swika kha tshifhinga tsha u dzula.

Zwine mudzadze a vha a tshi khou ita nduni ndi u hamulela mikando ñwana kha zwiendanungo nga ndila ine a khou laedzwa nga makhulu wa ñwana. Makhulu wa ñwana vha vha vha tshi khou alafha mudzadze ñowa ya tshikangala na u ita uri thumbu ya mme i vhuelele khathihi na mukombo wa ñwana. Ñowa ya tshikangala ndi vhulwadze vhune ha lwalwa nga mufumakadzi musi a tshi bva u vhofholowa. Zwi tshi itiswa ngauri dangani jaue hu vha hu sa athu u dzudzanye sa izwi ho ñowela u vha na tshithu nga ngomu.

Ñowa tshikangala i luma hafhu musi mufumakadzi a tshi khou mamisa ñwana, fhedzi arali nnđu ya vhuya ya kunguluwa vhulwadze ha hone vhu a fhela nga zwiñuku nga zwiñuku. Vhakegulu vha Vhavenda vha ilafha ñowa ya tshikangala nga u bikela mudzadze mukusule wa muñawa a ja na vhuswa kana a tou nwa muthotho wa hone. (Mahwasane 2006:24)

U ya nga ha Tshivenda, mudzadze ha q̄iteli zwiliwa. Tshivenda tsha dovha hafhu tsha sa tende uri mudzadze a bvele nn̄a a vholiwe nga vhathu hu sa athu u kunguluwa nn̄u. Mukegulu ane a mu londota u tea u mu bikela zwiliwa zwo teaho. Mudzadze nga Tshivenda ha li zwiliwa zwa u rothola.

Mukegulu uyo u tea u mu londota u swika ḥwana hu tshi pfi u khou thusiwa lwa u bvela nn̄a ha mukoto. Ano mađuvha mudzadze u di dzula kha nn̄u nthihi fhedzi u vha e kha lufhera lwave na makhulu wa ḥwana arali hu na makhulu. Arali ha vha uri a hu na muthu muhulwane nga Tshivenda u a dzadzefhala hayani ha mme awe uri a kone u wana mulondoti.

Nga Tshivenda mudzadze u tea u dzula n̄uni yawe ine a hu dzeni muthu muñwe na muñwe. A zwi wanali kha Vhavenda fhedzi na dziñwe tshaka vha a zwi tevhela. Hu na vharñwali vho fhambanaho vhane vha amba nga ha dziñwe tshaka sa - Mariane (2011) u ri:

Traditionally, the birthing mother is attended to by ‘grandmothers’ in her ‘rondavel’ who have experience in birthing babies. The rondavel is made with mud or a cob-like mixture, and the roof is usually thatched, so the room is dark and circular.

Zwine zwa tou amba uri, mufumakadzi musi a tshi vho ya u vhofholowa u vhidzelwa mukegulu ane a vha na tshenzhemo na n̄ivho dza u bebisa vhana. Nga IsiXhosa mufumakadzi u vha o vhewa n̄uni yawe e eþhe a tshi tou vha na mubebisi wawe fhedzi. Nn̄u i tea u vha yo fhaþwa nga mavu nahone yo fulelwa nga hatsi. Lufhera ulwo lu tea u vha swiswi nga ngomu.

Nga murahu ha musi mufumakadzi o no tsa mirini u dzudzwa nduni na ńwana ye a thuselwa hone. Hune a vha o dzula hone ha tei u vhoniwa nga vhathu u swikela nn̄du i tshi kunguluwa (u wa mukombo). Mme a ńwana ha tendelwi u bvela nn̄da nahone he a dzula hone a hu dzenwi nga muthu. Ane a tea u dzhena ndi mukegulu we a mu bevisa. U dovha a vha ene ane a mu alafhela ńwana mukombo wawe.

Musi vha tshi alafha mukombo wa ńwana vha ḥanganyisa swigiri, miora na muri wa mulimo une wa pfi “umtuma” nga IsiXhosa. Ndi une vha u ḥodza kha mukombo wa ńwana u swikela u tshi kunguluwa. Mariane (2011) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

After the birth the mother and new baby are secluded until the cord falls off and the grandmother aids this process by mixing ash, sugar and a poisonous plant called ‘umtuma’ together and rubbing the paste onto the newly severed cord.

Zwine zwa amba uri mudzadze u valelwa nduni u swikela nn̄du i tshi kunguluwa, a konaha u bvela nn̄da hune vhathu vha muvhona.

U ya nga ha lushaka lwa Basotho, mme na ńwana vha vhewa nduni lwa miwedzi mivhili kana miraru, u vhewa nduni na mme awe hune a sa ḥo vhoniwa nga vhathu. Nn̄du ya hone i vha yo tou fhaṭelwa mudzadze uri a songo vhoniwa nga vhathu.

Siatari ja inthanethe www.everyculture.com/wc/Japan-to-Mali/Sotho.html zwi vhea nga ndila hei:

For two to three months after secluded with the mother in a specially marked hut.

Ndi zwine muthu muhulwane heneffo muđini a vha a tshi khou alafha የአና ሆኖም i kunguluwe, sa izwi arali የአና a alafhiwa muthu muñwe na muñwe a tshi sokou dzhena ha fholi u ተቃዋና.

U ya nga Tshivenda, mudzadze u dzula nduni a sa bveli nnđa u swikela nnđu i tshi kunguluwa. Ramabulana (1997:180) musi a tshi amba nga ha mađuvha u ri:

“VhaVenda people could last three to four days before falling off.”

Nga Tshivenda mudzadze u dzula nduni a sa bveli nnđa lwa mađuvha mararu u ya kha maña nnđu i sa athu u kunguluwa. Ndi tshone tshifhinga tshine mme a bvela nnđa hune ha vha na vhathu vha kona u vhoniwa. Lushaka lwa heneffo muđini vha a konaha u mu vhona sa izwi o no vha muthu, fhedzi nga ndaela ya mukegulu ane a khou londota mudzadze.

Ramabulana (1997:18) u i sa phanda a tshi amba u ri:

The falling of umbilical cord marked the end of the period of speculation and it also symbolized that the child had divested of the last vestige of its pre-personal appearance.

Zwine zwa amba uri nga murahu ha musi nn̄du yo kunguluwa, zwi vha zwi tshi khou amba uri u dzula n̄duni ha mme na ንwana vha sa vhoniwi nga vhathu zwo fhela. Ndi tshifhinga tshine ንwana a tea u bvela nn̄da uri a vhoniwe nga vhathu.

Muhumbulo wa Mbiti (1969:113) u tikedza wa Ramabulana (1997) musi a tshi amba uri nga murahu ha musi nn̄du yo kunguluwa na musi nn̄du yo no vhulungwa ndi hone ንwana a tshi ዳ sumbedzwa lushaka na lwa mu ተanganedza.

U ya nga ha mvelele ya Basotho, na vhone vha dzudza mudzadze kha nn̄du yawe musi o lindela uri ንwana a thusiwe.

www.everyculture.com/wc/Japan-to-Mali/Sotho.htm vhone vha amba u ri:

The seclusion could be temporarily broken when the baby was brought outside to be introduced to the first rain.

Zwine zwa amba uri musi nn̄du yo no kunguluwa, ንwana u a bviselwa nn̄da uri vhathu vha mu vhone khathihi na u nelwa nga mvula ya u thoma. Nn̄du ye ya vha i tshi dzula mudzadze i a pwashiwa sa izwi yo fhaṭiwa lwa tshifhinganyana.

2.5 Mathusele a ንwana

Nga Tshivenda hu na mathusele zwi tshi bva uri ake a khou thusa ንwana u tenda kha zwifhio zwine a vhona uri zwi a ita uri ንwana a aluwe e muthu a sedzeaho vhukati ha vhathu. Tshivenda tshi na mathusele o fhambanaho sa u tshewa ha ንwana kha zwiendanungo. Mushumo uyo u nga itwa nga maine kana nga mukegulu ake a vha na tshenzhemo ya u thusa ንwana. Arali ha vha uri heneffo muđini a hu na muthu ake a nga thusa ንwana, vha ቃđa maine kana mukegulu uri a ጥe a londole ንwana khathihi na mme.

Ramabulana (1997:18), u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

In Vhavenda culture a witch-doctor is summoned to prepare the child (u thusa ንwana) (literally to help the child).

U ya nga ha mvelele ya Vhavenda, maine u a vhudzwa uri a lugisele u thusa ንwana.

Zwine zwa amba uri musi ንwana a tshi tou vha hone shangoni, maine u a vhudzwa nga hae uri a ጥe a mu thuse.

Musi maine ono vha hone, ንwana o swika tshifhinga tsha uri a thusiwe, maine ndi hune a ፈdo lugisa mindaandaane yawe ya u thusa ንwana. Maine hu na zwine a shumisa kha u thusa ንwana. Ramabulana (1997:18) u amba u ri:

He (witch-doctor) would mix a powdery medicine made from burnt ashes of zwipande and shashadanga.

Izwi zwi ri swikisa kha uri musi maine a tshi thusa ንwana u a lugisela mindaandane ya u thusa ንwana. Vhaňwe vha vhomaine u ya nga ha Ramabulana (1997) vha fhisa zwipande na shashadanga u swika zwi tshi tou vha milora.

Musi maine o no ቃanganyisa mindaandaane yawe ine ya vha zwipande na shashadanga. U dzhia lufhang a ቃhavhela ንwana kha zwiendanungo a tshi sikiđedza mishonga heneffo he vha ቃhavhela hone. Zwiendanungo sa kha tshilidzavhakalaha, kha maganu, kha zwirumbi, kha mukulo, kha khundu, kha mahađa, kha lukuđavhvahva khathihi na kha zwanda. Ramabulana (1997:18) u zwi vhea nga hei ndila:

The witch doctor then would make small incisions on all the major joints of the child, for example, the ankles, the knees, the hips, the neck, the shoulders, the elbows and the wrists as well as the temple.

Zwine zwa amba uri ንwana u ቃhavhelwa zwiendanungo zwine zwa mu thusa uri a kone u tshimbila nga ene muñe a kone u ዓitika. Musi ንwana a tshi thoma u khwađhisa mutsinga hu u ዕilugisela uri a kone u dzula, hune a vha a tshi khou shumisa khundu uri a ዓitike na musi a tshi kokovha u shumisa magona, lune arali magona awe a songo khwađha kana a tshi tetemela ንwana u a kondelwa u kokovha. Ndi zwithihi na musi ንwana a tshi thoma u tshimbila u tea u vha a tshi khou shumisa milenzhe yawe, u thoma kha zwiendanungo zwa tshilidzavhakalaha.

Nga iñwe ndila ñwana u tea u vha o lugiselwa kha uri zwi khwathé nahone zwi itelwa uri a sa fhirelwe kha u dzula na u tshimbila.

Musi maine a tshi ḫavhela ñwana kha zwiendanungo, vha vha vha tshi tsireledza ñwana uri a songo kandeledzwa nga vhañwe vhana. Vhomaine vha dovha hafhu vha mu tsireledza kha vhaloi sa izwi muthu muñwe na muñwe a tshi tendelwa u mu vcona. Musi ñwana a tshi tsireledzwa e hayani kana nduni, hu vha hu tshi khou itelwa musi vhathu vha tshi da u mu vcona vha shumisa ḫamu ya muvhale. ḫamu ya muvhale i vha i tshi tsireledza nduni ya ñwana - (Ramabulana: 1997).

Muñwali Hammond-Tooke (1974:214) ene u zwi vhea nga ndila i tevhelaho musi a tshi amba nga ha u thusa ñwana.

Venda, Pedi and Zulu for insurance, make numerous cuts on different parts of the child's body and medicine is rubbed into the incisions.

Muhumbulo wa Hammond-Tooke (1974) u khou tikedza muhumbulo wa Ramabulana (1997) wa uri musi ñwana a tshi thusiwa u ḫavhelwa muvhilini wawe, hune ha vha hu tshi khou shumiswa na mushonga u sikiñedzwa he ha ḫavhelwa.

Muñwali Krige (1974:66) ene u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

On the day of the birth the doctor or the old woman makes incisions on different parts of the child's body and in these powdered medicine is put. This medicine is kept in a special horn taken from an ox both in the kraal.

Muhumbulo wa muñwali Krige (1974) u tikedza muhumbulo wo ambiwaho nga Ramabulana (1997) na Hammond-Tooke (1974) une wa khou tou amba uri musi ñwana o bebiwa maine kana mukegulu ane a khou thusa ñwana u tea u lugisela mishonga ya u ḥavhela ñwana kha mirado yo fhambanaho khathihi na zwiendanungo.

Musi ñwana o no bvela nnda ha luhura, ndi musi a tshi vho bviwa nae kana a tshi vho tendelwa u ya huñwe na huñwe hune muthu a nga tshimbila nae. Afha ndi hune maine a mu ḥavhela nga 'lutende', lutende ndi tshikuma tsha ḥoho. Lutende lu ḥavhelwa kha mpanda wa ñwana. Izwi zwi vha zwi tshi khou itelwa uri a sa nzwere a vhe muthu o khwañhaho. Musi ñwana a tshi tou fhedza u thuswa, u dzhiwa nga vhananyana vha ya nae tsimuni u mu limela kudimanyana vha gobela mavhele na u ḥavha nkhwe. Hezwi zwi sumbedza uri ñwana a nga vha musidzana kana mutukana a tshi hula a kone u q̄ilimela zwiliwa kana a si fe nga ndala kha vhutshilo hawe - (Ramabulana: 1997).

Mariane (2011) u amba nga ha lushaka lwa Mathoza nga ha u thusa ñwana nga hei ndila:

The ritual of "sifudu" is then performed. Pungent leaves of the "sifudu" tree are burnt in a fire, around which the women gather, to produce a very pungent smoke.

Musi ንwana o no bviselwa nnda hu itwa vhutambo ha mvelele vhune ha pfi “sifudu”, lune ha dzhiwa maṭari a muri wa “sifudu” a fhiswa muliloni. Musi maṭari a tshi khou fhiswa, a bvisa vhutsi vhudenya nga itsho tshifhinga vhafumakadzi vho dzula u mona na mulilo.

Musi vhutsi vhu tshi khou duba, ንwana u vha a tshi khou pfukiswa vhukati haho, u pfukiswa lwa u swika luraru. Vhutsi vhune ንwana a khou hambela vhu a mu hoṭodza nga maanda kana a ita na u tzhema. U bva afho ንwana u ኃekedzwa mme awe, mme a ንwana vha pfukisa ንwana nga fhasi ha maganu kha mulenzhe wa monde na kha mulenzhe wa u ወ. Mariane (2011) u vhea muhumbulo u re afho ነtha nga ናila i tevhelaho:

The baby is then floated over the smoke (upside-down) three times, which causes a severe reaction of coughing and sometimes screaming. Then the baby is given to the mother who passes the baby under her left knee then her right knee. This ceremony is believed to make the baby stronger in spirit and protect her from future evil.

Izwi zwi amba uri musi ንwana a tshi pfukisiwa vhukati ha vhutsi na musi a tshi seriswa nga fhasi ha maganu, zwi vha zwi tshi khou vhumba ንwana uri a vhe o khwathaho muyani wawe na u tsireledzwa kha vhavhi vhutshiloni hawe hoṭhe.

Muhumbulo wa Marriane (2011) u tikedzwa nga Hammond-Tooke (1974:214) ane a u vheea nga ndila i tevhelaho:

.... while Xhosa, Bomvana, Bhaca, Mpondo, Pedi and South Sotho hold the baby in the smoke of a fire containing burning medicines or charms.

Nga murahu ha vhuṭambo ha u tsireledza ḥwana, ḥwana u dzhiwa a ḥanzwiwa a ḥodziwa tshoko tshena ine ya vhidzwa upfi ‘ingceke’ nga TshiXhosa ya ḥanganyiswa na ‘mtomboti’, ndi zwine ḥwana a ḥodziwa zwa fhedza vhege dzo vhalaho zwi sa phumuwi.

Mariane (2011) u ri:

The baby is then washed and smeared with white chalk called ‘ingceke’ mixed with ground ‘mtomboti’ wood, a sweet smelling substance that lasts for many weeks.

Mariane (2011) a tshi isa phanda a tshi amba nga ha u thuswa ḥwana u ri:

The ritual of ‘imbeleko’ is the ceremony welcoming the child into the greater community, when a goat is slaughtered and the clan is invited to attend the feast.

Nga murahu ha musi ho no itwa vhuṭambo ha u ḥodziwa tshoko tshena, hu itwa vhuṭambo ha u ḥanganedzwa kha lushaka lwoṭhe zwine zwa vhidzwa u pfi ‘imbeleko’, heneffo hu a ḥavhiwa mbudzi, ha rambiwa lushaka lwoṭhe nga vhuphara u dzenela vhuṭambo ha vhadzimu vhune ha khou fariwa nga lushaka.

Musi mbudzi yo no vhulawa, mukumba wa hone u vha wa u rerela zwidzimu na kha mirado miswa ya lushaka lwoṭhe.

Ńwana u tea u edela khawo musi vhutshilo vhu tshi khou ya phanda nga zwifhinga zwi kondaho, hu tsumbo ya vhushaka vhukati ha ńwana muswa na lushaka luswa na zwidzimu - Mariane (2011:03) u ri:

The skin of the goat then becomes a sacred item for the new clan member, the baby, who will sleep on it in the future in times of trouble, signifying a desire for connection with the ancestors.

Zwine zwa amba uri mbudzi yo viwaho ndi mbudzi ya zwidzimu zwine zwa khou rerelelwa u ḥanganedza ńwana muswa khathihi na lushaka luswa lu bvaho ha mme a ńwana sa izwi hu vhone vhane vha vha vhaswa kha lushaka lwa ha khotsi.

Musi vhuṭambo ha u ḥanganedza ńwana nga lushaka vhu vhukati, hu vha hu tshi khou itwa ho paṭekanyiwa na u ira ńwana dzina. Ńwana u irwa dzina hu tshi tevhedzwa uri musi wa u bebiwa hawe ho vha hu tshi khou bvelela mini kha lushaka lwa hawe (Mariane, 2011).

Muhumbulo wa Mariane (2011) u tikedzwa nga Mbiti (1969:114) musi a tshi amba uri,

When a child has been born, the parents slaughter a goat or bull on the third day. Many people come to rejoice with the family concerned.....

Mbiti (1969) ene u khou tou amba uri ńwana o bebiwa musi a tshi thusiwa hu a ḥavhiwa mbudzi kana kholomo u itela uri vhathu vha de vha le ḥama vha tshi khou takalela tshibegwa. Musi vhathu vho takala nga Tshivenda na vhadzimu vha vha vho takalavho.

Musi Thobejane (2010) a tshi amba nga ha tsenguluso yo itwaho nga Msibi na Vilakazi (2000) vha amba uri Maswati vha na zwithu zwa vhuthogwa zwa mvelele zwine vha zwi itela ንwana na mme zwine zwa vha zwi tshi khou itwa nga vhathu vhahulwane.

Musi mme na ንwana vha tshi khou itelwa zwa mvelele, khotsi a ንwana u tea u vha e siho hune ha khou itwaho zwa vhuṭambo ha mvelele.

Thobejane (2010:87) musi a tshi amba nga ha lushaka lwa VhaSwati u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Research done by Msibi and Vilakazi (2000), it has been noted that Swati families have special rituals that are performed by the elders on the mother and child.

Zwine zwa tou amba uri Maswati vha ita vhuṭambo ha mvelele vha tshi itela ንwana na mme awe hu si na khotsi a ንwana tsini. Muhumbulo wa Thobejane (2010) u tikedza muhumbulo wa Mbiti (1969).

Musi ንwana a sa athu u bviselwa nn̄da a tshi bva e n̄duni, u tea u thoma u እnewa mindaandaane yo fhambanaho ya vhuthogwa ine khayo ho ታanganyiswa mukumba wa phukha. Thobejane (2010:87) ene u ri:

Before the baby is taken outside of the hut, it is given different special medicines, and a mixture of animal skins treated with medicines.

Musi vha tshi isa phanda vha amba u ri:

It is also believed the ritual known as “tingamatane”, where the medical animal skins are burnt, helps to strengthen and protect the baby from being affected by other babies who might have worn stronger medicated “bands” around their waists and hands to protect them from evil spirits.

Zwine zwa amba uri Maswati vha tenda kha uri vhurereli ha mvelele vhu vhidzwa u pfi "tingamatane", ndi hune mindaandaane ya mukumba wa phukha ya fhiswa, hu u thusa u fha maanda na u tsireledza የኩና kha vhaንwe vhana arali vha na zwidwadzedzwadze kana kha mimuya mivhi. Vhana vha a tsireledzwa nga u ambara ludede khunduni lwo fhondiwa kana vha vha vho ambara kha tshanda hu u tsireledza የኩና kha mimuya mivhi ine vha ፖስታ ተጠና nayo. Ndi zwine Maswati vha fhisu mukumba wa phukha kha u itela u tsireledza vhana vhavho.

Nga Tshiswati musi ንwanा a tshi handululwa u a dzhiiwa a iswa kha muri wo rwiwaho nga ndadzi kha miñwaha miraru na u fhira yo fhiraho. Thobejane (2010:87) musi o bvisa muhumbulo kha Msibi na Vilakazi (2006) vha ri:

The baby is taken to a tree that was struck by lightning some years back (approximately 3 years) for what is referred to as cleansing.

Musi Thobejane (2010:87) a tshi isa phanda nga ha vhułambo ha u handululwa u ri:

The ceremony is done in the morning when the sky is clear.

Zwi amba uri vhułambo ha u handulula እwana zwiitwa nga matsheloni nahone hu si na makole.

Mazwale wa tshifumakadzini vha vha vhone vhane vha lugisela mindaandane ine ya ዳ shumiswa musi vhułambo vhu tshi itwa. Musi vho swika murini wo rwiwaho nga ndadzi ndi hune mazwale vha bwa dindi tsindeni ላa onoyo muri. Thobejane (2010:87) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

The ceremony is done in the morning when the sky is clear. The mother in law prepares a traditional medicine that is specifically meant for the ceremony. When they reach the tree the mother in law digs a hole next to the tree's stem.

Zwine zwa tou amba uri vho mazwale ndi vhane vha lugisela mishonga ya Tshirema ine ya tea u shumiswa musi vhe kha vhułambo uvho. Musi vho no fhedza u bwa dindi, vhasedzela mulilo kha dindi ገ ላa bwiwa henehala kha tsinde. Muri une wa khou fhisawa u tea u swa lore. Hune ha khou itwa uyo mushumo khotsi a እwana a vha ታodei u vha vhe hone. Thobejane (2010:87) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

She kindles fire with the tree that was struck by lightning and let it burn to ashes. In all these ritualistic procedures, you will note that the father of the child does not feature anywhere.

Hu na vhuńwe vhútambo ha vhurereli ha mvelele vhune ha pfi ndi ha ńwedzini. Vhułambo uvhu vhu itwa musi ńwedzi wo fhela. Vhananyana vha vhasidzana na vha vhatukana vha ḥo dzhia ńwana kha mme awe vho laedzwa nga vhahulwane vha mu isa dangani ḥa kholomo.

Musi vhe dangani ḥa kholomo vha a mu sumbedza ńwedzi u penyaho. Vha tea u dzudza ńwana fhasi vha mu tika uri a si we, o no dzula vha mu shavha a sala e eṭhe dangani ḥa kholomo.

Vhananyana vha ḥo dovha vha vhuelela khae nga murahu ha kufhinga u mu kwengweledza, vha mu imbelazwidade zwa u kwengweledza ńwana. Vha mu humisela kha mme awe (Thobejane: 2010).

Hammond-Tooke (1974:215) u amba nga ha muthuso une wa dovholiwa tshifhinga tshoṭhe. Vhułambo uvhu ndi ha u sumbedzwa ńwedzi zwine zwa itelwa ńwana o zwi livhisia kha lushaka lwa Vhavenda, Basotho, Bapedi na Maswati. Muhumbulo wa Hammond-Tooke (1974) u tikedzana na muhumbulo wa Thobejane (2010) ane a amba nga ha lushaka lwa Maswati. Hammond-Tooke (1974) musi o bvisa muhumbulo kha Kuper (1939) u amba uri ndi tsumbo ya u sumbedza kana u swikisa ńwana kha mupo walifhasi. Muhumbulo wa Junod (1934) ene u ḥalutshedza uri ndi nđila ine Vhatsonga vha tenda kha uri u sumbedza ńwana ńwedzi zwi ita uri ḥhalukanyo yawe i aluwe.

Vha tenda kha uri arali የwana a songo thanya ndi uri ha ngo sumbedzwa ነwedzi musi a tshe muጀku (Hammond-Tooke 1974).

Thobejane (2010:87) u amba uri nga murahu ha vhuጀambo ha ነwedzi u ri:

Two white beads will be wrapped on the baby's wrists and neck.

Zwine zwa vha uri musi የwana o no sumbedzwa ነwedzi u penyaho, u ambadzwa malungu mavhili, vhuጀwe u vhu ambadzwa tshandani vhuጀwe mukuloni.

Mme musi a tshi beba የwana wawe u shumisa mukumba wa mbudzi. Ndi musi mukumba wa hone wo no sukiwa wa vha musekene wa kona u ita ngozwi. Mukumba wa mbudzi wo itwaho ngozwi ya u beba የwana, ndi mbudzi ye ya viwa musi mme a tshi vhofholowa. Thobejane u ri:

The baby will then be carried on the back of the mother with a goat skin that was slaughtered for the mother after birth.

Zwi tshi tou amba uri mukumba wa mbudzi ndi wone wo teaho u shumiswa sa ngozwi ya የwana. Zwi vha zwi tshi itelwa uri sa izwi mbudzi yo viwa ho thoma ha rerelelwa midzimu, midzimu i ደ vha i tshi khou mu linda na musi o tou shumiselwa nga u vhongolwa ngayo.

Krige (1974:66) ene a tshi amba nga ha muthuso wa ḥwana u ri:

To make quite sure that the strengthening medicine will be effective, some is given to the child to drink with its food while ashes of the burnt animal charms may be put a medicine in a necklace for the child.

Muhumbulo wa Krige (1974) u tou amba uri muuluso une wa vha wo itelwa ḥwana ndi wa u ɳea ḥwana uri a nwe khathihi a tshi ḥa zwiliwa, a dovha a amba uri mishonga ye ya fhisiwa ye ya ṭanganyisiwa na zwipiða zwa zwipuka i ambadziwa ḥwana kha mukulo.

2.6 U irwa ha dzina ḥwana

Musi ḥwana a tshi thusiwa u ya nga ha Tshivenda, u rinwa dzina nga makhadzi. Naho muñwe na muñwe a tshi nga ɳea kana u ira dzina ḥwana, fhedzi muthu o themendelwaho ndi makhadzi ane a vha muhulwane kha khotsi a ḥwana. Hu vha makhadzi sa izwi a tshi vha ene ane a phasela kana ane a amba na zwidzimu zwa Iwonolwo Iushaka. Musi makhadzi a tshi khou ira ḥwana dzina u vha a tshi khou ambelela zwine zwa vha u rerelela kha zwidzimu hu u suma ḥwana kha honoho vhurereleli.

U ya nga ha Tshivenda, u ira dzina ḥwana a zwi itelwi vhuñambo, fhedzi muthu ane a ira ḥwana dzina u mu ɳea tshiñwe tshithu hu u sikela dzina, tsumbo a nga ɳea ḥwana tshelede yo imaho nga u ri hu u khwathisedzela uri ḥi pfumbe. Mbiti (1969:114) ene u amba u ri:

.....women get together to give a name to the child. This is known as 'the name of ngima', the 'ngima' being the main dish prepared for the occasion.

Munwali Mbiti (1969) u khou tou amba uri ḥwana u a irwa dzina musi vhafumakadzi na vhakegulu vho kuvhangana nga tshavho. Mbiti ene u tenda kha uri dzina ḥa ḥwana ḥi irwa vhathu vha vhanna vha siho tsini fhedzi kha u ḥa zwiliwa na vhone vha vha vhe hone. Ndi zwine na nga Tshivenda ḥwana kanzhi u irwa nga vhathu vha tshifumakadzini fhedzi, khotsi a nga rina, hu tou vha uri ha nga di vhukati ha vhafumakadzi.

U ḥo tou laedzela makhulu a ḥwana kana makhadzi wa ḥwana kana muñwe na muñwe ane a vha muñani ane a ḥo dzenela vhuñambo u ho. Muhumbulo wa Mbiti (1969) u tikedzwa nga Francis F. Berdan (2005:90) a tshi amba u ri vhuñambo ha u ira ḥwana dzina hu vha uri muñta wo takala hu tshi khou ḥiwa na u ḥwiwa khathihi na u tshina mitshino ya sialala.

U ira ḥwana dzina Hunter (1979:255) u zwi vhea nga ndila hei:

The name given usually relates to some characteristics of the baby, or to some event which happened at the time of its birth.

Zwine zwa amba uri u ya nga ha Tshivenda, ḥwana u a irwa dzina hu tshi edzwa zwe zwa bvelela musi a tshi bebwa. Vhavenda vha vha tshi zwitela uri zwe zwa bvelela vha si zwi hangwe uri zwo bvelela lini, sa tsumbo arali ha bvelela lufu ḥwana a mbo di ḥa shangoni, ḥwana uyo u irwa u pfi Musiwa kana ambo irwa ḥa onoyo mufu.

Muhumbulo wa Hunter (1979) u tikedzwa nga Mbiti (1969:114) une wa amba uri የኑዋና
u a rinwa dzina hu ታዶou elelwa vhatu vho no lovhaho kale kana a rinwa dzina hu uri
hu ደo vha ene a itaho mishumo ye ya vha i tshi itwa nga mufu.

Muhumbulo wa Hunter (1979) u tikedzwa nga Mbiti (1969: 118) musi a tshi amba uri u
ira dzina የኑዋና ndi zwithu zwa vhuትhogwa nahone zwi tea u itelwa vhuትambo.

A dovha a tikedza muhumbulo wa uri dzina እንደኑዋና ግዴታ እንደኑዋና ግዴታ tevhedzwa uri ho
bvelela mini kha lushaka Iwonolwo kana dzina እንደኑዋና ግዴታ እንደኑዋና vha hu tshi khou
elelwa zwo bvelelaho kana dzina እንደኑዋና ግዴታ እንደኑዋና ግዴታ rinwa hu u itela
uri vha kale vha ደo vuwa nga khae የኑዋና. Muhumbulo u re afho ነፃፃa Mbiti (1969:118)
u tikedza nga ንዲila i tevhelaho:

.....come from the living dead who might be taught to have been partially
reincarnated in the child, especially if the family observes certain traits in
common between the child and a particular living-dead.

Muhumbulo uyo u khou tou tikedza zwine muታ wa vha zwone musi u tshi ira የኑዋና
dzina.

2.7 U ḫanganywa ha ḓwana na ḫifhasi

Ramabulana (1997) u amba nga ha u thuswa ḓwana musi a tshi ḫanganywa na vhutshilo vhuswa shangoni, o sedza lushaka lwa Vhavenda. Musi ḓwana a tshi tou ḫa shangoni u mbo ḫi nwiswa luđi lune lwa itwa nga “khwara” (khwara ndi dzina ḫa luđi ulwo zwi khou itelwa u thivhela u tshuwa ha ḓwana musi mvula i tshi na. Ramabulana (1997:18) u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Immediately after birth, he/she was given a certain liquid made from “khwara” (a type of bird) to drink. This was done to prevent him/her from becoming frightened (tshuwa) when it rains (musi mvula i tshi na).

Zwine zwa amba uri, ḓwana uri a sa tshuwe hu tshi vha na mvula u nwiswa mađi a khwara.

Mvula i nga na na mibvumo ya u thathaba kana ya na lwa u ita phosho, ḓwana a nga si tshuwe. Vhavenda vha vha vha tshi khou ḫanganya ḓwana na shango ḫine a khou ya u tshila e khalo. Afha ndi musi Vhavenda vha tshi khou itela ḓwana uri musi wa mvula ya mibvumo mihulu a songo vha na nyofho na musi a nga pfa mithathabo ya tshiñwe na tshiñwe hafhano shangoni zwi songo mu dina.

Vha http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures vha isa phanda vha tshi ri:

As soon as the baby is born, it is taken away from the mother by an older woman and given a watery porridge to eat-its first taste of earthly food.

This is done to strengthen the newborn child, as well as to bind him to his new existence.

Nwana a tshi tou ḋa shangoni u mbo ḋi dzhiwa kha mme awe nga vhafumakadzi vhahulwane. Musi vho dzhiia vha mu ḥisa mukapu wo itaho mađi. Hezwi zwi vha zwi tshi khou itelwa u khwaṭhiswa tshibebwa na u mu ḥanganya na vhutshilo vhuswa kha shango ḥe a swika khalo.

Nga murahu ha musi nwana o no ḥiswa mukapu wa luđi hu u mu ḥanganya na vhutshilo vhuswa, na musi nwana o no iswa kha mme awe, mme na nwana vha ḥamba nga mindaandane u sumbedza u dzhena kha lushaka luswa kana hu tsumbo ya u ḥanganedzwa kha lushaka Iwonolwo.

Zwine zwa amba uri musi nwana o no ḥanganedzwa nga vha lushaka Iwa ha khotsi, vha a ḥamba nga mishonga uri vhadzimu vha ha khotsi vha vha ḅivhevho.

Muhumbulo wa inthanethe u tikedzwa nga Hammond-Tooke (1974:214) musi a tshi ri:

The infant is washed and often given a little soft porridge, gruel or medicinal infusion soon after being born.

Zwine muñwali Hammond-Tooke a khou tikedza ndi musi nwana a tshi ḥanganya na vhutshilo vhuswa u tea u liswa tshiunza tsha ludi vhukuma. Tshiunza tshi tea u vha tsho ḥanganyiswa na mindaandane.

2.8 U ḥanganywa ha mme na khotsi

Musi የwana a tshi khou thusiwa hu tea u swika tshipida tsha u ḥanganywa mme na khotsi, hu tshi itelwa uri musi vha tshi vhuyeleta nduni lwa tshihulwane የwana a si nzwere kana a lwala lune zwa dzhia na vhutshilo hawe.

U ya nga Tshivenda mme na khotsi vha nga ḥanganywa nga maitele o fhambanaho. Hu na maitele a u ḥamba marumbi. Ndi musi munna na mufumakadzi vha nduni lwa tshihulwane, wa munna a bvisela vhunna kha zwirumbi zwa mufumakadzi a kona u ḥodza የwana muvhili wothe hu u elula የwana. Hezwi zwi itiwa hu ḫuvha ja u thoma, arali vha fhidza u zwi ita nga ḫuvha ja u thoma vha vha vho khakhela የwana lune u ḥo nzwere kana a lwala.

U ya nga ha siaṭari ja inthanethe www.everyculture.com/wc/Japan-to-Mali/Sotho.htm vha amba zwiṭuku nga ha mvelele ya Tshisotho nga ha u ḥanganya የwana na khotsi. Nga mvelele ya Tshisotho, mashaka na dzikhonani khathihi na khotsi vha vha vho dzula nn̄da vho lindela u pfa uri ndi kuni. Arali የwana a vha wa musidzana, mashaka na dzikhonani vha dzhenisa zwanda zwa khotsi madini, arali a wa mutukana mashaka na dzikhonani vha rwa khotsi nga ḥamu hezwo zwothe zwi itiwa kha የwana wa u thoma hu u ḥanganya khotsi na ḥifiasi ja vhokhotsi. Siaṭari ja inthanethe ji zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Traditionally, relatives and friends soaked the father with water when his firstborn child was a girl. If the firstborn was a boy, the father was beaten with a stick.

Zwa u dzenisa zwanda mađini na u rwa nga thamu, u ya nga mvelele ya Sesotho zwi vha zwi na mualedza kha አѡна a tshi hula. Hezwi zwi vha zwi tshi khou edza vhutshilo ha አѡна wa musidzana uri, musi a tshi vha muhulwane u tea u shuma mishumo ya hayani, tsumbo sa u ka mađi, u bika na zwiñwevho zwine zwa tea u shumiwa nga musidzana. Ngeno kha mutukana hu edzwa uri u tea u kona u lwa, a nga lwa a tshi khou shumisa zwiħali kana maanda, mafhungo ndi uri a kone u qilwela kana u qitsireledza. Ndi zwine kha lushaka lwa Basotho vha tshi ita vhułambo uvhu vha vha vha tshi tenda khazwo.

Musi Thobejane (2010:87) a tshi amba nga ha u ḥanganywa ha khotsi musi o zwi livhisa kha lushaka lwa Maswati u ri:

The father only enters the scene during the “jumping” ritual. He will be instructed to jump over the baby and to hold the hair on the fontanel and to stretch.

Zwine zwa amba uri khotsi musi a tshi dzenela vhułambo ha u thusa አѡна, ene u dzenela nga tshifhinga tsha u thamuwa. Khotsi u vhudzwa uri a thamuwe a tshi pfuka nga nħha ha ḥoho ya አѡна a tshi fara na u tatamudza mavhudzi ane a vha kha ngoma ya አѡна.

Vhułambo vhune ha itelwa khotsi uri a kone u dzhena nđuni lwa tshihulwane, zwine zwa do sia አѡна a sa liali. Thobejane (2010:87) u zwi vhea nga nđila i tevhelaho:

This will then allow the couple to have sexual intercourse.

Hezwi zwa u dzhenela vhułambo ha u thamuwa ha khotsi a ንwana, zwi vha zwi tshi khou itelwa uri vha kone u vhuelela nduni lwa tshihulwane.

Nga murahu ha u thamuwa ha khotsi, mme na ene hu na zwine a zwi ita sa u ᲃtamba zwanda nga mindaandane, Thobejane (2010:87) u zwi vhea nga ndila hei:

The mother will allow washing her hands in water mixed with this grass that is said to cast away bad omen.

Zwine zwa vha uri mme u tea u ᲃtamba zwanda madini o ᲃtanganyiswaho na mahatsi ane a pfi “sicunga”. Mme na khotsi zwanda zwavho zwi a fhulułedzwa nga u vho hatsi.

Zwi vha zwi tshi khou itelwa uri vha pandele mimuya mivhi hołhehołhe hune vha do vha vha tshi khou tshila hone.

Zwine zwa amba uri nga Tshiswati musi ho no itwa vhułambo ha vhurereli ha mvelele, munna na mufumakadzi vha a dovha vha ᲃtanganyiswa. Zwi tshi itelwa uri musi vha tshi ya nduni khulwane zwi tshimbile sa mathomoni hu sa athu vha na ንwana.

U ya nga ha Hammond-Tooke (1974) u amba uri musi mufumakadzi a sa athu u ᲃtangana na lushaka u tea u pfukisa vhuñwe vhułambo uri a kone u vhuelela kha lushaka. Hammond-Tooke (1974:214) u amba nga ha mufumakadzi wa Muvenda musi a tshi ᲃtanganedza munna wawe uri a dzhene nduni ya mudzadze u zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

The Venda mother is formally visited in the hut by her husband and must present him with a bracelet before he can accept food or sit down. If this is not done he will develop a fatal shivering disease.

Hammond-Tooke (1974) u khou amba nga ha mufumakadzi wa Muvenda ane a tevhedza milayo. Musi munna wawe a tshi dzhena nduni ye a dzula khayo na nwana u itela uri nwana a si lwale, mme u tea u nea khotsi bengele kana lukunda kana lusomi a ambara tshandani a kona u tanganedzwa nga u dzula fhasi. Musi mme o ambadza munna wawe lukunda ndi hone u tanganedzwa ha khotsi a nwana nduni ya nwana na u la zwiliwa zwa mufumakadzi wawe u a la a hu tshee na tshiila na nduni ya mudzadze u a dzhena.

NDIMA YA VHURARU

U thusa ንwana na malwadze

3.1 Marangaphanda

Ndima iyi i ደo sengulusa vhushaka vhune ha vha hone kha u thusa ንwana na malwadze.

Hu ደo senguluswa vhushaka u vhu ho sedzwa malwadze a tevhelaho: tshifumbu, goni kana gokhonya, ngoma, u shela, tshiṭanzo na misho. Hu dovha ha dzhielwa nzhele vhathu vho fanelaho u thusa ንwana na zwishumiswa zwa hone.

3.2 Muthu ane a tea u thusa ንwana

U ya nga ha Tshiven̄a ንwana u thusiwa nga makhulu wawe arali a tshi ደivha nga ha muthuso wa ንwana kana heneffo muđini vha vha vha na maine wa muđani ane a kona u thusa vhana. Maine wa hone u tea u vha mukegulu nga uri ano mađuvha vhathu vha murahu ha tshelede. Honeha, na maine wa mukalaha kana munna na maine wa mubvana u a thusa ንwana. Vhavenda vha tenda kha uri mukegulu ndi ane a thusa sa izwi a sa tsha ya nđuni lwa tshihulwane na uri ha tsha ya mađuvhani sa izwi Vhavenda vha tshi tenda kha ወa uri muthu ane a vha kha izwo ha fari lushie. Ano mađuvha nga uri vhathu vha murahu ha masheleni muthu muñwe na muñwe u a thusa ንwana mafhungo ndi uri a vha a tshi ደivha nga ha muthuso wa ንwana.

U ya nga ha vhavegulu vhararu vha Muledane, ኮwana na mme khathihi na makhulu vha isa ኮwana ha maine nga maṭambandou kana lufhimavhaeni uri a thusiwe. Vha amba uri ኮwana u thusiwa nga maṭambandou kana lufhimavhaeni ngauri ኮwana u thusiwa musi mme na ኮwana khathihi na maine vha sa athu u ተamba. Nga iñwe ndila ኮwana u thusiwa vhatu vha songo ተamba.

U ya nga ha vhavefumakadzi vha Muledane vhone vha amba uri ኮwana u thusiwa nga matsheloni kana nga tshitheu, hu u itela u thivhela vhulwadze ha misho sa izwi maine a tshi aravhedza tsemo nga matsheloni kana nga tshitheu.

Vhavefumakadzi vha vharabeli khathihi na vhabba vha vharabeli vhone vha amba uri ኮwana u thusiwa nga vhavefunzi khathihi na vhomme vha kereke kana vhavegulu vha heneffo tshivhidzoni. Musi vha tshi ደa hayani vha tea u wana hu na muthu muhulwane wa heneffo muđini ane a ደo kona u vha takulela ኮwana musi a tshi khou rabelelwa kana u vhavea zwanda.

3.3 Nwana u thuswa lungana?

Nwana nga Tshivenda u thusiwa luthihi. U thusiwa musi a tshi bva nduni o tou tetshelwa mađuvha, huñwe zwi bva kha uri nnđu ya ñwana yo ḥavhanya u kunguluwa naa?. Na uri ñwana u a fusha mađo a vhathu naa khathihi na dangani ḥawe uri ho dzudzanyea naa. Musi hu kha di vha ngomu nduni hu sedzwa uri mme thumbu yawe yo vhuelela ngonani naa, lune mme na ñwana vhothe vha tea u bvela nnđa vho fhola tshothe, sa izwi mme a tshi do vha a tshi khou vhuelela u shuma mishumo ya muđani. Afha kha muthuso wa u thoma ndi hune ñwana a irwa dzina.

U ya nga ha mufumakadzi wa u thoma wa Tshiyava u ri ñwana u thusiwa luhili. Ñwana u thusiwa a tshi bva nduni, lwa vhuvhili u thusiwa a tshi bvela nnđa ha mukoto, lune hafho u ya a pfuka magondo mahulwane na mađuku. Hafha a tshi thusiwa hu khou itelwa uri musi a tshi pfuka magondo u tea u vha o tsireledzea kha malwadze o fhambanaho. Nga u angaredza mithuso yothe ine avha mufumakadzi vha tenda khayo vha ri i tsireledza ñwana kha malwadze o fhambanaho na mimuya ya vhavhi naho huñwe vha tshi tou dzivhela uri musi a tshi mu fara a si de nga vhuhali.

Mufumakadzi avha vha amba u ri muthuso wa u thoma ñwana u vha a tshi khou thusiwa uri o swika kha lifhasi la vha tshilaho nahone u khou da u ḥangana na malwadze o fhambanaho.

Ndi ngazwo a tshi vha a tshi khou nwiswa mindaandane hu u alafha na u tsireledza malwadze, na uri a tshi mu ḋela a songo vha na maanda. Nahone u vha a tshi khou ilafhiwa ngoma na misho sa izwi aya malwadze a one a dzi ndelaho lushie.

Mufumakadzi wa u thoma na wa vhuṇa vha Muledane vha ri ḥwana vha ḋivha a tshi thusiwa luthihi.

Vha ri u thusiwa hafhaṭa hune a ḋo tshewa kha zwiendanungo uri zwi khwaṭhe a si tetemele musi a tshi swenda u swika a tshi tshimbila. Vha amba uri u thusiwa ndi hune ha bvelela nđuni ya mudzadze hune ha vha hu tshi khou alafhiwa mme khathihi na ḥwana. Musi ḥwana a tshi khou ḫavhelwa ḡola u vha a tshi khou dzheniswa mushonga muvhilini wawe.

Vharabeli vha amba uri ḥwana u thusiwa luthihi zwezwo musi a tshi bvela nnđa ha nnđu he a vha o dzula hone na mme awe. Hune ha vha ho ḍa vhafunzi na vho mme vha kerekene khathihi na vhakegulu. Ndi hune arali muđini wa hone hu na masheleni vha a renga zwiļiwa ha ļiwa ho takalelwa muthuso wa ḥwana sa izwi hu hone hu tshi thoma u ḋivhiwa dzina ļa ḥwana.

3.4 Hu shumiswa mini kha u thusa ንው኏ን

U ya nga ha maine wa Muledane vha ri musi ḥwana a tshi thusiwa hu shumiswa
muswadzo wa u ḥanzwa ḥwana uri a vhonale a na tshikalo tshi fushaho maṭo. Vha
amba uri muthuselwa wa ḥwana u tea u vha a na lufhangā lwa u ḥavhela ḥwana. Vha
amba uri ḥwana u ḥavhelwa he ha guma mavhudzi kha ḥohō hu u itela uri a songo
remiwa nga ḥohō, a dovha a ḥavhelwa fhasi ha maṭo kha marama uri a songo lwalla
maṭo. Vha amba uri ndi ngazwo hu tshi pfi ḥwana u a thusiwa. Ḧwana u ḥavhelwa kha
zwiendanungo u itela uri musi a tshi kokovha na u tshimbila a si lemelwe kana a si
kundelwe.

Vha amba uri u a thavelwa kha khundu, vha ri hu u itela uri a songo lwala khundu o no
vha muthu muhulwane. Musi vha tshi khou ita wonoyu mushumo wa u thavelwa vha vha
vha tshi khou sikitenda mushonga kha dzintho dzine vha khou tshea.

Mufumakadzi wa Tshiyava kha u thusa ḥwana vha ri hu shumiswa luare lwa u mu tonda luare (zwi amba uri u vheula mavhudzi a ḥwana a u thoma) uri a bve luhanda luswa. Lwonolwo luare musi vha tshi khou mu tonda, vha mbo di ḫthavhela kha ngoma uri i vhuyelane vhukati. Luare lu dovha lwa shuma u ḫthavhela ḥwana kha zwiendanungo.

Maine wa Muledane vha ri hu shumiswa mudzi wa mukolokoṭe, makwati a muvhuyu na makwati a mugwiti.

Zwothe hezwo zwa vhofhiwa zwa ita ነanda, zwa lovhelwa mađini. Eneo mađi ndi ane a rinda tshiunza tsha የwana. Vha ri zwi itelwa u thivhela tshilala (tshiungulela).

U ya nga ha vhakegulu vha Muledane vha ri hu shumiswa zwitanda zwa mugwiti, mutswiriri na muembe. Zwa vhofhekanywa zwa lovhewa mađini khathihi na seto. Mađi a hone ndi ane a rinda khongodoli (mukapu musekene wo itaho mađi). Vha amba uri huñwe hu a lovhewa zwitanda na mugayo ha itwa mutuku u no ስiwa nga vhathe vhahulwane. Seto ስi vha ስi tshi thusa uri የwana a si vhe na thaidzo kha u mela maño.

Maine wa Tshiavha vha amba uri muthusi wa የwana u tea u vha a na mindaandane yothe ine a tea u i shumisa musi የwana a tshi thusiwa. Mme a የwana u ጥna lufhangalwawe lwa u randa የwana.

Mufumakadzi wa murabeli wa Muledane vha amba uri musi የwana a tshi thusiwa hu shumiswa mađi fhedzi ane a ጥna vhafunzi kana arali vha songo ጥna nao, vhafunzi vha tea u ka a bommbini kana arali hu na tthisima vha ka one. Zwine zwa vha hone ndi uri mađi a hone a kiwa nga vhafunzi kana vhakegulu vhane vha tshimbila na vhafunzi musi vha tshi thusa የwana. Musi vho no mu fhaṭutshedza vha kona u laela uri u tea u shumisa hani mađi ayo. Kha eneo mađi hu na a u ታanzwa የwana, mañwe ndi ane a shelwa kha tshiunza.

3.5 Musalauno hu itwa mini kha u thusa ንwana

Musalauno muthu ene mune u tou khetha sa izwi vhana vha tshi ri u bebiwa zwibadela vha thoma u dzivhelwa malwadze ane a vha khombo kha vhutshilo havho. Musalauno vhabebi vha vhana vha nga kha ደি ya mavhengeleni vha renga mishonga ya u thusa vhana. Musalauno vhabebi kana muṭa wonoyo une wa vha na lushie vha tou khetha uri vha shumisa mini sa izwi vhañwe vha tshi tenda kha Tshirudi, vhañwe vha tshi tenda kha Tshithu. Tshirudi ndi hune ha thuswa ንwana nga u shumisa dzithabelo.

Tshithu hu shumiswa midzi ine wa nga i wana ha maine kana kha makhulu wa ንwana. Vhafumakadzi vha vharabeli vha amba uri u shumisa Tshirudi u nga tou renga mishonga kana wa shumisa mađi wo laelwa nga vhafunzi.

3.6 Tshakha dza malwadze ane a thivhelwa musi ንwana a tshi thusiwa

Ndeme khulwane ine Vhavenda vha tshi thusa ንwana vha itela yone ndi u thivhela malwadze uri a aluwe e ንwana o dziaho a si vongori.

Malwadze a hone ndi a tevhelaho:

3.6.1 Tshifumbu

Tshifumbu ndi vhulwadze vhune ha vha ha phirela u ya nga Tshivenda. Tshifumbu ndi vhulwadze vhune arali ንwana a vha a tshi khou thusiwa a tsireledzwa hone na musi vhu tshi ዳ khae vhu vha vhu si na vhuhali, sa izwi vhu vhulwadze vhune ha vhulaha. Tshifumbu ndi vhulwadze vhune ha vhonala nga zwipundu zwisekene zwi bvaho muvhili wothe fhedzi nga ደuvha ወa u thoma zwi vha zwi siho kha muvhili wothe.

Tshifumbu ndi vhulwadze vhune ha vhonala nga zwipundu zwisekene khofheni, zwipundu zwa hone zwi vha zwo tswukuluwa. ንwana afha u ደo dovha a vhonala nga u philipitwa khathihi na u shanavhiða a si na mutakalo (Stern 1994).

U ya nga Tshivenda uvhu vhulwadze ndi vhune vhu fara ንwana ane a kha ደi vha mułuku fhedzi zwi a bvelela ha mu fara o no vha muthu muhulwane sa izwi ano mađuvha zwithu zwi tshi khou shanduka. Zwa amba uri u thuswa hune ha itwa hu vha hu u thivhela uri vhu tshi ዳ vhu songo ዳ ha dzhia vhutshilo ha ንwana. Muhumbulo u re afho n̄tha u tikedzwa nga Shoko (2007:03) musi a tshi ri:

It is necessary that the child suffer from the disease whilst in the early stages of growth since an attack later on is lethal.

U ya nga ha Tshivenda musi ንwana a tshi ilafhiwa u fanela u vhiliselwa mushakaladza uri tshifumbu tshi songo hulela.

Tshifumbu tsho bva, riwana u tanzwiwa nga mufumbu (mufumbu ndi onoyu une wa bikiwa wa liwa) wo tou lovheiwa madini, a tanzwiwa nga madzi e a lovhewa khawo, zwine zwa vhidzwa u pfi mungu (mungu ndi lupuse lune lwa wanala musi mavhele a tshi khou fhefheriwa musi a sa athu u toholwa) (Mulovhedzi: 2006).

Musi የውана a na tshifumbu nga Tshivenda u dzula ካኩኒ a sa bveli እንዳ u swikela tshi tshi fhufhurea. Vhavenda vho vha vha tshi shavha uri u ፖስታ shata vhaኩወ vhana nahone u ፖስታ dovha a hwala መኩወ malwadze lune a ፖስታ lwala malwadze manzhi sa izwi maswole a muvhili wawe a kha di lwa na tshifumbu. Nahone hune ha vha na የውана ane a lwala tshifumbu Vhavenda a vha tendi የውана muጀku a tshi dzhena vha tshi ፖስታ shavha uri u ፖስታ kumba i tsho tshifumbu. Arali heneffo muጀani hu na የውана a sa athu u lwala tshifumbu o vha a tshi mbo ፖስታ itelwa ngoma madzula wo vhambwa uri tshi tshi ፎርሃ tshi vhe tsho fhela vhuhalı.

Tshifumbu ndi vhulwadze ha vhana na kaleni, nahone ndi vhulwadze ha mupo vhune u bva kaleni na u swika zwino vhu kha di Iwaliwa. Hu tou ri ano mađuvha vhu khou langiwa nga madokotela a tshikhuwa. Ndi vhulwadze vhune ñwana u a kona u shata muñwe ngae arali a sa athu u vhu Iwala. Muhumbulo uyo u tikedzwa nga vhañwali vho fhambanaho sa Lebese (2002:15) ane a zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Measles is an acute, infectious disease characterized by a rash, red eyes, cough and high temperature. It is regarded as a natural disease from which child suffer.

Izwi zwi tshi tou amba uri tshifumbu ndi vhulwadze vhune ha fhirela, hune ra wana ንwanā o bva zwipundu, maṭo awe o tswuka, u a hoṭola na muvhili u a fhisa. Vhulwadze uvhu vhu dzhiwa vhu ha mupo ngauri dziṅanga nnzhi a vha ḋivhi uri vhu vhangwa nga mini. Lebese o shumisa muhumbulo wa Ljssel Meiden (1983) na Vlok (1991) vha tshi nea thalutshedzo ya tshifumbu vha ri:

Measles is a God-Given and natural and essential for normal development.

Avha vhañwali vha khou tou khwañhisèdza uri tshifumbu ndi vhulwadze ha mupo.

Kriel na Hartman (1991) vhonevho vho topoliwa nga Lebese (2002) musi vha tshi amba nga ha mvelele ya Xitsonga vha amba u ri:

In the Vatsonga culture there are diseases that simply appear and they heal on their own. This understanding of measles could have serious implications for children. Measles is a natural disease.

Zwi tshi tou amba uri kha mvelele ya Xitsonga hu na malwadze ane vha tou alafha vhone vhane sa izwi a malwadze a mupo lune dzilafho ji tea u vha ja mvelele. Vha dovha hafhu vha khwañhisèdza uri tshifumbu ndi vhulwadze ha mupo.

U ya nga ha mufumakadzi wa Shayandima wa u thoma wa murabeli vha amba uri ñwana musi e na tshifumbu u tea u dzula nduni u swikela tshifumbu tshi tshi fhufhurea.

Ndi hone hu tshi khou alaxwa tshifumbu. Vha isa phanda vha amba uri ñwana a na tshifumbu u vhonala nga u bva zwipundu zwisekene khofheni, honeha nga matsheloni u a vuwa o zwimba mañ na tshifhañwo tshi tshi sumbedza u zwimba. Muhumbulo wa mufumakadzi wa Shayandima u tikedzana na muhumbulo wa mufumakadzi wa Thohoyandou wa murabeli a tshi dadzisa nga u amba uri musi ñwana o ralo e na tshifumbu ha tei u dzhenelwa nga vhañwe vhana nduni ye a dzula khayo hu u shavha uri u do shata vhañwe, honeha ñwana muñwe na muñwe kha tshiñtarata tshenetsho u tea u lwala tshifumbu sa izwi tshi tshi kwama vhañwe nga muya.

3.6.2 Goni kana Gokhonya

Uvhu ndi vhulwadze vhune ha vhonala kha ንwana musi a tshi tou bva u bebwa. Vhulwadze uvhu ንwana u vha o vhu wana kha mme awe zwezwo a tshi tou bebiwa. Kha ንwana vhu vhonala nga dondo ስtswku kha tshitiko ዥ tou shula. Vhulwadze uvhu vhu khombo vhukuma nga uri mme u a bebelta fhasi arali a sa vhu thanyela. ንwana afha u vha a sa tendi u mama naho a tou kombetshedzwa hani - (Mulovhedzi, 2006).

U ya nga ha maine wa Tshiavha vha ri gokhonya ji ilaxwa nga kha mme nga u tshewa ja fhisiba, u bva afho ja kuyiwa ja dodziwa kha nwana henehala hune ha khou vhonala dondo jitswuku. Kanzhisa kha nwana hu vha ho tswuka kha tshitiko. Ndi hune ha dodziwa u swikela hu sa tsha vhonala u tswuka. Muhumbulo uyo u tikedzwa nga maine wa u thoma wa Muuledane vhane vha ri gokhonya ji vhonala musi nwana o no bebiwa, nge a vha na dondo jitswuku kha tshitiko. Musi zwo ralo vhakegulu henehfo hayani vha a tolola mme kana vha mu isa ha maine a tolola, nga murahu a konaha u tshewa ja dovha ja alafha nwana. Mufumakadzi wa Shayandima vha amba uri musi mufumakadzi a muimana u kona u pfa uri u na gokhonya nga u pfa u thothoniwa nga fhasi lwo kalulaho. Musi zwo ralo vha amba uri u a tolwa a tshewa ja vhewa u swikela nwana a tshi vha hone shangoni a kona ha u dodziwa.

U ya nga ha maine wa Tshiavha, vhafumakadzi vha Muledane, khathihi na mufumakadzi wa Shayandima, gokhonya kana goni ji khokhonya nwana zwezwo a tshitou bebiwa. Ndi ngazwo tshitiko tshi tshi vha tsho tswuka. Vha amba uri arali ha shaya muthu muhulwane ane a do sedza nwana u a sia vhathe o takala a songo lwala. Vha amba uri gokhonya arali ja nga lelwa nwana a vha muhulwane u vhonala na kha ma to kana nga u kotamisa tshifha tuwo fhasi. Vha amba uri u alafha gokhonya ndi zwezwi zwa u alafha nga lone gokhonya le ja bvisiwa kha mme awe.

U ya nga ha mufumakadzi wa vhuraru wa Muledane vha amba uri u alafha gokhonya hu ilafhiwa nga murahu ha musi ho tshewa mme **la** fhisiva nga murahu **la** kuyiwa.

Mufumakadzi wa Muledane wa murabeli ene u amba uri gokhonya **li** alafhelwa nga ngomu, nga u hwaiwa nga vhakegulu nga kofi na swigiri u swikela **li** tshi fhelela. Musi zwo ralo kofi yo salaho mme u a aravhela nga fhasi u tou tumbela u swikela ho bvaho gokhonya hu tshi fhola.

3.6.3 Ngoma

U ya nga Tshivenda zwi a bvelela ንwana a vha na ngoma tharu. Ngoma ya ንwana i wanala kha tshikuma tshawe, iñwe i wanala kha tshitiko ha vha na ine muñwe na muñwe a ñivha yone ine ya wanala vhukati ha **thoho**.

Ngoma ya vhukati ha **thoho** ndi ine ya vhonala nga u fula nñha na fhasi. Ndi hune ha vhonala hu si na shambo, shambo **la** kha **thoho** **li** vha **li** songo hu vala, ha dovha ha vhonala nga u mbombomelanyana.

Kibel na vhañwe (1991:60) vha tshi **ñea** **thaluso** ya ngoma vha ri: “Fontanel is a space between the bones of the skull in a small infant.”

Zwi tshi tou amba uri ngoma ndi tshikhala tshine tsha wanala kha shambo **la** dethele **la** lutshetshe.

Vhavenda hu na zwine vha vhonazwo uri ንwana u khou lwalla ngoma. Musi ንwana a tshi mama a humisa mikando lwo vhalaho khamusi lwa u fhedza maðuvha o vhalaho. Nahone u humisa mikando zwa vha zwi tshi mu tswela mutakalo. Zwezwo zwi mbo **di** ita uri Vhavenda vha ñivhe uri ንwana u khou dodelwa nga ngoma.

U ya nga ha maine wa Tshiavha u mba uri የኩ኏ musi a tshi Iwala ngoma u vhonala nga u fhambuwa mafhambuwa madala ane a vha mahirihiri.

Kha ልማርያ sia ri wana mufumakadzi wa murabeli wa ተክክሬውንድou a tshi ri musi የኩ኏ a tshi fhambuwa mafhambuwa a mahirihiri u kelwa mađi a tshisimani nga khavho ane a vha na dali, muthu a swika hayani wa a vhilisa wa fhedza nga u a mina, wa kona u nwisa የኩ኏ musi o no fhola. Vha ri ndi hone u tshi khou alafha ngoma ya የኩ኏.

U ya nga ha mufumakadzi wa Muledane wa murabeli, kha ngoma ya የኩ኏ hu ጽዕዝዋ mapfura a ‘Vaseline’ uri i si omelwe. U amba uri, arali ngoma ya የኩ኏ ya omelwa ndi hune ya ዲያya bva makwati kana ha thathaba lune zwa swikisa የኩ኏ kha u Iwala zwine zwa vhonala kha u fhambuwa mafhambuwa a si avhuđi a no nga o ታንጓኖና na dali. Ndi hune የኩ኏ a alafhiwa nga mađi a tshisimani a kiwa o ታንጓኖና na dali nahone a a vhilisiwa a nwiswa የኩ኏ u swika zwi tshi fhela.

U ya nga ha mufumakadzi wa Maṇiini, u thivhela uri የኩ኏ a songo Iwala ngoma u tea u shumiselwa mushonga une wa pfi ‘Muti We Nyoni’. Mushonga uyu u thusa kha uri ngoma i si Iwale nahone i tambe zwavhuđi. Vha amba uri ndi mushonga une wa thusa ngoma ya የኩ኏ i si vhe na thaidzo. Muhumbulo wa uyo mufumakadzi u tikedzwa nga mufumakadzi wa Muledane musi a tshi amba uri ngoma ya የኩ኏ i thivhelwa uri i si Iwale nga mushonga une wa tou rengwa une wa pfi ‘Muti We Nyoni’.

Malwadze ane a wanala kha ngoma

3.6.3.1 U zwimba ha ngoma

Afha ndi musi ngoma ya የኞኑ yo kukumuwa lune ha vhonala ho khuduluwa vhukati ha ታክክዎ. Musi ngoma ya የኞኑ yo zwimba, የኞኑ u pfala nga u lila a sa fhumuli o tanda na tsinga kha tshikuma, u ita na u ክስላል እና ማቅረብ ውጤት ውስጥ አለ ነው.

Professional Guide To Signs and Symptoms (1993:325) i zwi tikedza nga ንድላ ያለው ተቋዬል ነው፡፡

A bulging fontanel widened, tense and with marked pulsations. Since prolonged coughing, crying or lying down can cause transient physiologic, the infant's head should be observed and palpated.....

Zwi tshi tou amba uri musi ngoma ya የኞኑ yo zwimba i vha yo phaዳልል እና የኞኑ ውስጥ አለ ነው. Musi የኞኑ a tshi tou thoma u lila na u ክስላል zwi mu sia a tshi ውስጥ እና ማቅረብ ውስጥ አለ ነው.

U ya nga vho maine vha Muledane vha ri, arali የኞኑ a Iwala ngoma zwi sumba uri muvhilini kana dangani ጽው እና የኞኑ dzudzanye, zwezwo a tshi khou thusiwa kana maine o mu thusaho ha koni u alafhela ngoma ya የኞኑ. Vha dovha hafhu vha tenda kha uri hu nga vha uri የኞኑ o dzenelwa nga muthu a songo teaho u dzena ንድን ውስጥ አለ ነው.

3.6.3.2. U mbwandamela ha ngoma

U ya nga ha Tshivenda ngoma ya የኞኑ ya mbwandamela nga ngomu, የኞኑ uyo o shaedzwa kha muthuso.

Ńwana u tea u livhiswa kha muńwe maine ane a nga alafha ngoma i sa athu mu hołefhadza. Vhavenda vha tenda kha uri ngoma ya ńwana ya mbwandamela i vha i tshi khou sumbedza uri ńwana uyo ha na mađi muvhilini wawe. Musi zwo ralo u zwi sumbedza nga u neta, mirađo yawe i a lembuwa na mađo awe a a fovhela u sumbedza uri mađi a hu na muvhilini. Vhahulwane heneffo muđani vha a thusa nga u mu ńea miuluso ine ya engedza mađi muvhilini.

U ya nga ha *Professional Guide To Signs and Symptoms* (1993:326) ri wana hu tshi pfi:

Depression of the anterior fontanelle below the surrounding bony ridges of the skull is a sign of dehydration.

Muhumbulo uyo u khou tou tikedza maambwa afho n̄tha. Uri musi ngoma yo mbombomela ńwana u vha a tshi khou shaya mađi muvhilini. U mbombomela ha ngoma ya ńwana ndi musi ngoma i tshi disumbedza uri i khou ya u wela thumbuni. U bva heneffo arali ńwana a lengelelwa u ilafhiwa hu ḋo swika hune ya dzhia vhutshilo hawe.

Gelfand na vhańwe (1985), muhumbulo wavho ndi u tikedza zwe *Professional Guide To Signs and Symptoms* (1993) ya amba, zwa uri u mbombomela ha ngoma ndi u fhela ha mađi muvhilini wa ńwana. Zwine zwa vha zwi tshi itiswa nga u vhaisala ha ńwana thumbuni lune wa wana ńwana a tshi shela lwo kalulaho khathihi na u ćanza.

U ya nga Tshivenda musi ngoma yo wela thumbuni kana u mbombomela i a eluliwa. U eluliwa ndi u thivhela uri ńwana a si wane mańwe malwadze ane a bva nnđa. Musi ngoma yo wela thumbuni ńwana u fhambuwa mafhambuwa madala ane a vhonala a na dzinnzi. Izwi zwi itiswa nga uri mukombo wa ńwana u vha u songo fhola nga ngomu.

Maine uvha o kundelwa u alafha kana ḥwana a nga vha o dzenelwa nga mubvana a songo teaho u dzhena nduni ya mudzadze (Mulovhedzi: 2006).

Gelfand na vhañwe (1985:35) musi vha tshi amba nga ha u alafha u mbombomela ha ngoma, vha ri hu dzhiwa mishonga yo ḥanganyiswaho ine ya ḥodziwa kha ngoma ya ḥwana.

Musi hu tshi khou ḥodzwa mishonga u mbombomela hu mbo di fhela nga zwiñku nga zwiñku ha sumbedza u khwañha. Nga iñwe ndila ndi musi hu si tsha vhonala u mbombomela kha ḥoho ya ḥwana, mutakalo wa ḥwana u a vhuyelela ngonani.

Gelfand na vhañwe (1985:35) vha zwi vhea nga ndila i tevhelaho:

Therefore the treatment of chipande usually entails the application of a tarry, thick mixture which is applied over the fontalle.

Muhumbulo wa vhañwali avha vha khou tou ḥadzisa uri ngoma ya ḥwana i alafhiwa nga u ḥodziwa mushonga khayo.

U ya nga ha maine wa Muledane u alafha ngoma ya ḥwana yo welaho kana yo mbombomelaho vhathu vha tea u shumisa shashadanga vha li fhisu musi lo no swa vha li kuya u swikela li tshi ita lupuse. U bva afha vha fanela u ḥanganyisa na mapfura, a nga vha mapfura a nguluvhe kana a kholomo zwi tshi bva uri ulwo lushaka lu ila mini. Musi vho ita nga u ralo vha ḥodza kha ngoma zwine vha zwi vhidza uri ndi u hwesa ngoma. Izwi zwi itwa nga matsheloni mañwe na mañwe.

Nwana musi o Iwala ngoma tharu

U ya nga ha mufumakadzi wa vhuraru wa Muledane u amba uri arali የwana a vha na ngoma tharu, hune ra wana hu tshi wanala ngoma kha tshitiko, kha phanda na ine ya ደivheya ine ya vha vhukati ha ቃhoho, maine u a mu elula nga u ቃhavhela heneffo kha ቃhoho, a tshi fhedza a dzhia munwe wawe wa vhukati musi o ንanga kha muhwedzo (mushonga wo no ደodziwa kha ngoma) we wa itwa nga shashadanga wa ቃanganyiswa na miñwe mindaandane khathihi na mapfura uri u kone u nambatela kha ቃhoho. Musi a tshi mu elula u vha a tshi khou zwi ita thungo dzothe (u bva kha nđevhe ya tsha monde a swika e ri gu nga ngoma ya vhukati ha ቃhoho, a dovha a thoma kha tshitiko a ደa a guma nga kha ngoma ya vhukati, a ደa kha tsha u ልa, a fhedzisela nga u bva kha tshikuma a guma nga ngoma ya vhukati ha ቃhoho). Zwine zwa vhidzwa u pfi u rarela zwi amba uri ndi u vhuisa ngoma ya የwana vhukati ha ቃhoho.

3.6.4 U shela

Zwiñwe zwine maine a tshi thusa የwana a itela zwone u vha a tshi khou thivhela uri a songo shela, sa izwi u shela zwi tshi fhedza mađi muvhilini wa የwana, zwa dovha hafhu zwa mu vhidzela maiñwe malwadze ane a ደo fhedza o mu hoñefhadza.

የwana a nga shela zwe bva kha mme na khotsi vho ቃangana tshihulwane vha sa athu u ቃanganywa nga maine. A dovha hafhu a shela nga murahu ha musi o takulwa nga khotsi vho ቃangana tshihulwane nnđa na vhafarekano.

Ńwana u a shela nga murahu ha musi mme o mu mamisa o pfuka magondo, sa izwi nga Tshivenda mme arali a pfuka magondo ha tei u mamisa ńwana mikando ya u thoma u tea u thoma a hamulela fhasi uri mikando yo vhilaho i bve sa izwi hu yone ine ya shelisa ńwana.

U ya nga mukegulu wa u thoma ane a dzula Muledane vha amba uri musi ńwana a tshi diniwa nga u shela vha vholomisa maṭari a mugwiti, u fhedza vha mu nwisa mađi a hone musi o no fhola u swikela a tshi ima u tshuluwa.

Vha amba uri mađi a hone a tea u tuvhidziwa uri ńwana a si a nwe a tshi tou vha matswu matswu. Vha amba uri muthu muhulwane u tea u thetshela mađi uri ńwana a si nwisiwe a tshi kalakata. Vha ri musi a tshi khou nwiswa mađi u tea u vha a tshi khou kombetshedzwa u ja mukapu uri a si tshuluwe mađi fhedzi.

Mufumakadzi wa Muledane u amba uri musi ńwana a tshi khou shela u tea u vhiliselwa mađi ane u tshi kala a ita jithara nthihi, wa shela lebula ḥukhu ya swigiri dza malo wa dovha wa shela lebula ḥukhu nthihi na hafu ya muqo kha eneo mađi o vhilaho, wa litsha a fhola. Musi ńwana a tshi tou shela, wa dzhia mađi wa mu nwisa u swikela u shela hu tshi ima. Vha amba uri hu vha hu u shavha uri musi a tshi khou shela nga u ralo mađi muvhilini a vha a tshi khou fhela.

3.6.5 Tshiṭanzo

Musi ńwana a tshi vha na tshiṭanzo zwi itiswa nga uri dangani ḥawe a ho ngo dzudzanye, nahone zwi amba uri maine o mu thusaho o kundelwa u alafha. Henefha ri wana uri musi a tshi ja zwiliwa u a humisa kana a tshi mama a humisa. Zwino kha hezwi Vhavenda vha zwi vhona nga u kovhela ha mađo na musi o ḥanza luthihi fhedzi.

Tshītanzo tshi dovha tsha vha hone arali ንwana a songo alafhiwa lutswina. Lune musi a tshi ወ zwīliwa lu a rahela n̄tha a humisa zwīliwa zwine a khou ወ. Tshītanzo tshi a bvelela na musi ንwana a tshi khou mama arali lutswina lwa rahela n̄tha u mbo ደ tanza na zwenezwo. Tshītanzo uya nga ha Tshivenda tshi a alafhiwa - Mulovhedzi (2006:37) uri,

Tshītanzo tshi alafhiwa nga muri wo no pfi phila. Ndi hune ha vhiliswa phila ya suriswa muñwe na muñwe ane a vha wa muñani.

Izwi zwi vha zwi tshi itelwa uri arali muñwe muthu wa mudini heneffo limuya ዥ dzhena ngae ዘ bve, sa izwi hu nga si vhe na ane a qivha uri ndi nnyi ane a dzhena na limuya jivhi.

U ya nga ha murabeli wa Muledane u amba uri tshītanzo tshi vhangiwa nga u sa dzudzanya dangani ወ ንwana. Zwenezwo u itela uri ንwana a si ታangane na mafhungo a u ታanza u tea u mu shumisela 'Grape Water' zwezwo a tshi tou bva u bebiwa.

Mufumakadzi wa Muledane wa u thoma u amba uri musi ንwana a songo dzudzanya dangani u a ታanza. Musi u tshi tou zwi vhona uri u khou ታanza u fanela u muñea 'Grape Water' nga murahu ha awara iñwe na iñwe luno swika luraru, ha itiwa izwi tshītanzo tshi a ima. Arali tshi sa ima ndi hune wa muisa kha dokotela ወ vhana.

3.6.6 Misho

Misho ndi vhulwadze vhune vhu a ደela ንwana muñani vha songo zwi lavhelela kana u zwi humbula. Misho i ደela ንwana hu nga matsheloni kana mathabama.

Ńwana uri u na misho u vhonala nga u shanda maṭo a tshi nga u a fa ngeno a sa fi. U shanda maṭo a tshi khou tzhema na mirađo yawe i tshi oma. Musi u tshi mu fara u sa koni uri u nga mu farisa hani ngauri u vha a tshi khou shanavhiđa, o oma na mirađo o ruđa maṭo.

U ya nga ha maine wa Tshiavha vha ri u fhelisa misho, ńwana u tea u fhisedzelwa tshikumba tsha ḥa thavha na matoko a hone.

Vha ri u tea u fhisedzelwa u swikela a tshi dzivhuluwa, u fhisedzelwa nga matsheloni na nga madekwana sa izwi hu zwone zwifhinga zwa u ḫa ha misho.

U ya nga ha mufumakadzi wa u thoma ane a dzula Muledane ene u ri musi ńwana a na misho u tea u vhumbuludzwa ḫaleđaleni a songo ambadziwa. Musi zwo ralo ha dzhiwa khali yo no bikaho ya tibwa nga fhasi ha fhalika midziru a tshi ḫodziwa muvhili wothe na khofheni. Hezwo zwi itwa musi a tshi tou vhonala uri misho i khou mu ḫela. Vha amba uri misho i ḫa nga matshelonitsheloni kana nga madekwana. Zwino u mbo di vhumbuludziwa heneffo miorani a ḫambisiwa nga tsha matshelo arali o vhumbuludziwa nga madekwana. Arali o vhumbuludziwa nga matsheloni, nga madekwana u tea u ḫamba. Arali zwa bvelela a si vhe khwiđe u a dovhika u vhumbuludziwa u swikela a tshi dzivhuluwa. U dzivhuluwa vha amba musi ńwana a sa tsha ita zwa ḥa thavha kana a tshi vhonala kha tshifhađuwo uri ndi muthu.

Musi vha tshi isa phanda vha amba uri misho i alafhiwa nga u posa ḥwana n̄tha ha ḥhanga ya mahatsi a tshi kunguluwa a ḫa a gavhiwa u swikela a tshi dzivhuluwa.

Vha dovha vha mba uri misho i a alaxwa nga tshiluvhelo tsha mme awe nga u tou phumula ḥwana tshifhaṭuwo musi tshi songo kuvhiwa, u tea u mu phumula u swikela a tshi tou dzivhuluwa.

U ya nga ha mufumakadzi wa murabeli wa vhuvhili wa ḥhohoyandou na mufumakadzi wa Muleḍane vha amba uri musi ḥwana a sa athu u bvela nn̄da lwa u thusiwa u vha a tshi khou aravhedziwa ‘dupa’ hu u shavha uri u ḫo vha na misho sa izwi misho i tshi ḫela lushie. Vha amba uri misho i khombo sa izwi arali ya mu ḫela mme a lila ḥwana u mbo ḫi dzula o ita zwe mme a tshi bvisa mitodzi a vha e zwone. Nga iñwe nd̄ila misho i khombo sa izwi arali mme a lila ḥwana u mbo ḫi vha mu holefhalu zwine a zwi alafhiwi. Ndi ngazwo a tshi aravehdziwa ‘dupa’.

Mufumakadzi wa Muleḍane u ḫadzisa nga u amba uri musi ḥwana a tshi tou fhedza u aravhedziwa dupa, u tea u fhedza wa mu ḫodza ‘haarlemensis’ musi o no ḥambisiwa. ‘Haarlemensis’ ndi mushonga une wa tea u ḫodziwa ḥwana u itela uri musi vhathu vha tshi ḫo mu takula a si hwale zwigwasha. A dovha a nanzwiswa ‘haarlemensis’ nga munwe wa vhukati.

3.7 Mvalatswinga

U thusa ንwana ndi zwa ndeme kha vhutshilo ha ንwana khathihi na lushaka. ንwana u a tsireledzwa kha malwadze na kha ስimuya ስivhi ስine ስi nga tshikafhadza vhutshilo ha ንwana, sa izwi vhathu vhanzhi vha tshi tenda kha uri muthuso hu na zwine wa ita kha vhutshilo ha ንwana ha ሜuvha na ሜuvha.

NDIMA YA VHUNA

Mbambedzo ya musalauno na musalaula

4.1 Marangaphanda

Kha ndima iyi ya mbambedzo ndi hune ha do senguluswa uri nwana wa musalaula na wa musalauno we a thusiwa na we a si thusiwe vho fhambana hani kha matshilo avho a duvha linwe na linwe, u bva musi e mutuku u swika a muthu muhulwane. Uri hu wanale mafhungo aya, musengulusi u do wana vhaqivhi na vha re na tshenzhemo nga matshilele a nwana o thusiwaho na a songo thusiwaho kha musalauno na musalaula.

4.2 Zwine zwa vhonala kha nwana o thusiwaho na o songo thusiwaho wa musalauno na musalaula

4.2.1 U vha na nungo na u sa vha na nungo

Vhafumakadzi na vhomaine vha Muledane vha amba uri musi hu tshi thusiwa nwana hu vha hu tshi khwathiswa mirado. Musi hu tshi khwathiswa mirado hu vha hu u itela musi o no vha muthu muhulwane u a kona u kondelela u shuma mishumo i no lemela. Musi hu tshi dadzisa na vhavegulu vha Muledane vha amba uri nwana a tshi thusiwa u a thavhelwa kha zwiendanungo uri zwi si tjavanye u kundelwa u tshimbila. Hu nga vha lwendo lulapfu kana musi o no aluwa a si kundelwe u tshimbila. Vhana vha musalauno vha a kundelwa u tshimbila lwendo naho lu songo lapfa u ya thambo, sa izwi vha songo thusiwa. Vhafumakadzi avha na vhomaine vha amba uri u kundelwa havho ndi u shaeya muthuso wo teaho.

U ya nga ha mufumakadzi wa u thoma wa Muledane, wa Shayandima khathihi na wa ḥohoyandou vha amba uri vhana ano mađuvha a vha tsha thusiwa, a hu tsha tevhedzwa zwe Vhavenda vha vha tshi ita zwone kale. Vha amba uri u do wana ḥwana o bebiwa ḥamusi a tshi mbo di bva na mme awe a ya heneffo hune a khou tea u ya hone wa wana na mme a tshi kundelwa u tshimbila zwavhuđi.

Tshifhingani tsha musalauļa vhana vho vha vha tshi thusiwa nga maine kana nga muthu ane a divhya mishonga ya u alafha kana ya u dzivhela malwadze a vhana. Vha amba uri u tea u ḥavhelwa kha zwiendanungo, ndi ngazwo vhathu vhalala vho khwađha mirađo nahone vha a kona u hwala zwithu zwi lemelaho ḥohoni. Ḫwana wa ano mađuvha a nga si hwale tshithu ḥohoni u do pfa a tshi ri mitsinga yawe i khou piđea.

U ya nga ha mukalaha na mukegulu vha Muledane, ano mađuvha vhana vha vho nga vhakalaha ngauri u do wana vho no fara na mugo, vha tshi tou sumbedza uri a vha koni u tshimbila milenzhe yo neta. Izwi hu pfi zwi vhangwa nga u shumisa mishonga ya tshikhuwa nga ndila i songo teaho. Vha amba uri ye vha vha vha tshi i shumisa yo vha i sa engedzwi maanda, nahone ho vha hu si na muđi u si na maine. Vha isa phanda uri zwa zwino muřwe na muřwe u na dokotela įawe. Arali u si na dokotela, u do ya kiliniki kana sibadela wa wana ḥeleće ine ya dovha ya fhungudza mađuvha a vhutshilo hau.

4.2.2 U vha na luvalo na u sa vha na luvalo

Vhomaine vha Muledane vha amba uri musalauļa ḥwana o vha a tshi thusiwa uri musi a tshi aluwa a vhe na luvalo. Ḫwana wa musalauļa u a divhudzisa musi a sa athu u dzhia tsheo, nga iňwe ndila u thetshelesa mbilu yawe uri i mu vhudza mini a tevhedza zwezwo.

Arali luvalo lu tshi amba uri hai, u a litsha hu u shavha u do tangana na zwi dinaho. Vhomaine vha nea tsumbo ya musi nwana wa musidzanyana a tshi sema vhakegulu lwa u thoma. U a kona u vhudza makhadzi kana a vhudza mme awe, uri ene u khou vhona mini. Ano maduvha nwana ha na luvalo uri u khou vhona mini u mbo di vhudza khonani dzawe nthani ha u vhudza vhabebi vhawé. Lune u a kona u vhudza khonani yawe uri ene u khou vhona mini, zwa ita uri a dzumbetshedze hayani vha si vhone na tshithu na tshithihi. Vhomaine vha isa phanda vha amba uri vhana vha zwino a vha na luvalo. Ndi ngazwo vha tshi ita mishumo ya vhathu vhahulwane, ho dala matula manzhi nga uri vhana vha songo thusiwaho a vha na luvalo. Zwa ri sumbedza uri nwana ane a shaeya muthuso u a bvula vhuvha hawe a sa zwi pfi, hu uri o thusiwaho a nga si di bvule vhuvha hawe, sa izwi a tshi divha uri muthu u a dithonifha.

Mufumakadzi wa Muledane u amba uri vhana vha musalauno a vha na luvalo u do wana a tshi khou andana na munna muhuluhulu, ane a fhira khotsi awe. Fhedzi arali nwana uyu o thusiwa, ndi hune wa vhona luvalo lu tshi shuma kha zwine a khou zwi ita. Vha isa phanda vha ri u do wana zwitarañani hu si hone tshivhili tshivhili phanda ha vhahulwane, hu na luvalo, zwine zwa khou itwa zwo khakhea. Musi zwi tshi dadzisiwa nga vhafumakadzi vha Shayandima na Thohoyandou, vha amba uri musi zwo ralo nwana o thusiwaho u do zwi ita, fhedzi uri vhathu vhahulwane kha muvhundu wonoyo vha zwi divhe zwi a kondä. Ndi uri mubebi u do zwi pfa zwo no dzhia miñwaha yo vhalaho. Vha nea tsumbo ya musi vhone vha kha di aluwa uri vhomme avho vho vhuya vha tou vha vhudzisa uri, “naa inwi ni seisana na nnyi?”, vha amba uri na musi zwo ralo u nga si kone u amba nga uri vha nga di vha vha tshi khou tou u linga uri iwe u a ita zwithu izwo naa.

Vhomaine na vhakegulu vha Muledane vha amba u ri, ḥwana a si na luvalo u tea u aravhedziwa tsemo dzine dza ḍo mu vhuisa muhumbulo uri zwine a khou ita zwone wo khakhea na uri a ṭavhanye a thetshelene luvalo lu tshi mu kaidza. Vha isa phanda vha ri a si uri muthu u vha a si na luvalo, ndi uri luvalo lu tshi mu kaidza u a nyadza a ḫiita makhonya.

Vhafumakadzi vha vharabeli vhone vha amba uri, musi ḥwana a si na luvalo vha amba uri u tea u wana vhafunzi vha mu rabelela vha tshi vhudza Mudzimu uri kha vhe na luvalo. Vha amba uri ḥdila ine vhone vha tenda khayo, arali ḥwana a si na luvalo ndi uri o dzhenelwa nga madimoni, sa izwi vha tshi tenda uri ḥwana u bebiwa e na luvalo. Zwino arali a vha a tshi khou ita zwo bvaho phanda ha vhahulwane na u pfa a sa pfi u vha o dzhenwa nga ḫidimoni. Zwino vha tenda kha uri arali ḫa rabelelwa ḫi a bva a sala a na myua mukhethwa une wa ḍo mu tshidza a tshila a si na ḫidimoni.

4.2.3 U revha na u sa revha

Ano mađuvha vhana vha a lalia mađo, musi a tshi sedza mađo a hone a vha a songo revha. Arali wa vhudzisa uri no vhone mini, a hu na tshe a vhone nga uri u sokou sedza a si na ḫalukanyo na tshine a khou lavhelesa khae a tshiho. Ḫwana wa hone u ri u sedza wa pfa na iwe musedziwa u tshi shona, n̄thani ha uri musedzi a shone. U vha a sa shoni ngauri u vha a tshi khou sedza hu na zwine a khou ḫoda kha muthu onoyo. Ḫwana wa musalaūla mađo awe a a revha musi a tshi lavhelesa. Zwine zwa vha zwi tshi khou sumbedza uri muthuso wawe wo mu fara uri mađo awe a revhe, musi zwo ralo zwi ita uri ḫalukanyo yawe i kuvhangane.

Vhomaine vha Muledane vha amba uri, ንwana wa ano mađuvha mathanyele awe ha ዳđadzi mudzio. Musi vha tshi tou mu sedza nga mađo vha ደo tou zwi vhona uri haya a si mathanyele a re na ብhalukanyo.

Ngauri zwi mu sia a tshi nga u khou penga nga u ita zwitwana zwi sa ዳđadzi mudzio, huňwe wa mu vhudzisa ha ደivhi uri u khou ita mini. Nt̄hani ha uri a fhindule zwine wa khou mu vhudzisa u ደo vha fhindula zwi si zwone. U tshi zwi vhona u nga ri u ita khole fhedzi wa vhudzisesa u ደo tou zwi pfa nga phindulo dza hone. ንwana a songo thusiwaho musi a tshi amba u sokou phamuwa a sa thomi u kala maipfi awe, uri u khou amba na nnyi nahone wa thangana yawe naa. Musi a tshi vhona muthu muňwe na muňwe u sokou vhona uri ndi thangana yawe nahone ene u tea u sokou fhindula zwine a funa. ንwana a songo thusiwaho ha teledzi u dzhenelela vhahulwane musi vha tshi khou amba, naho a sa ደivhi uri vha khou amba zwi tshi ela ngafhi.

ጀwana a songo thusiwaho u a kundelwa u thetshelesa muthu muhulwane kana u thetshelesa musi a tshi tsivhudziwa kana u kaidziwa. U vhona ene muđe a tshi ita zwithu zwi songo khakheyaho. Musi u tshi sedza ንwana o thusiwaho u a kona u amba na muthu muhulwane. Nga iřwe ndila u a thoma a dzeula maipfi awe a sa athu u fhindula kana u amba a dovha hafhu a vha a sa dzheneleli kha mafhungo a sa mu kwami kana arali vhahulwane vha tshi khou amba. Vhomaine na vhavegulu vha amba uri, musalaūla ንwana arali a vha a sa revhi, ho vha hu tshi lindelwa zwezwo a tshi vha khomba uri a ye a laiwe arali e wa musidzana. Arali e wa mutukana u ደo iswa malisoni hune a ደo ብangana na vhaṭhannga vhahulwane vhane vha ደo mu gudisa uri muthu u tea u tshila hani, u bva afho u ደo vha a tshi khou swika tshifthinga tsha u ya ዳđakani. Hafho ndi hune a ደo kona u ደivha milayo lune a zwi bveleli uri u ደo dovha mathanyele awe e a vha a tshi khou a ita.

Vha isa phanda vha amba uri, nga murahu ha musi vha tshi vhuya vha do kona u thonifha vhahulwane na vhatuku khavho nga u divha uri ndi vhathu vhane a tea u tshila navho. U a thonifha muthu muhulwane sa mubebi wawe na zwine a kaidzwa u a thetshelesa, a edzisa u litsha nga nungo dzawe dzothe u tevhedza zwe a kaidziwa.

4.2.4 U vha na mashudu na u sa vha na mashudu

Vhomaine, vhafumakadzi khathihi na vhakegulu vha Muledane vha amba uri, nwana o thusiwaho musi a kha vhutshilo hawe u a vha na mashudu mavhuya, hothe hune a khou tshimbila hone. Nwana o thusiwaho u a tanganedzwa nga vhunzhi ha vhathu. Vhathu musi vha tshi mu lavhelesa u a vha takadza kana vha vhona tshifhaatuwo tshawe tshi tshi nwethuwa, zwa sia vhathu vha tshi vhona vhuthu fhedzi khae. Zwezwo e muthu muhulwane a tshi vho shuma u a funiwa nga vhahulwane heneffo mushumoni, hezwo zwi nga bvelela musi a tshi tou bva u dzhena lune vhathu vhanzhi vha nga mangala uri hu khou bvelela mini. U a dovha a aluswa mushumoni hu si na thaidzo e a tangana nayo kana u thoma a itisiwa dzindingo, hu tshi khou tou shuma muthuso we wa itwa zwezwo e mułuku.

Vha isa phanda vha amba uri, u do pfa vhaiwe vha tshi amba uri phamba ine a khou i shumisa ndi khulwane hu si na na phamba, hu tshi tou vha uri muthuso wawe wo mu anda na hone o mu thusaho ha ngo shaedza. Musi ri tshi sedza nwana wa musalauno ane ha thusiwi u a wana zwi tshi mu tshimbilela hu si kale wa pfa u pfi o bva ha tsha shuma hukene u shuma hu kene. Arali wa nga zwi sala murahu u do wana uri o bva nga zwithu zwitukułuku, khamusi zwa uri o kundelwa nga u aluswa mushumoni. Avha vhathu vha isa phanda vha amba uri, kha riñe vhathu vha nama ri vhona o litsha mushumo nga zwenezwo fhedzi, arali ra sedza murahu ri do wana uri ha ngo thusiwa. Ha vha uri ndi zwone zwine zwa khou mu ita uri a songo aluswa mushumoni wawe.

Musi avha vhathu vha tshi isa phanda vha amba uri, ano maduvha sa izwi vhomaine vho no zwi vhona uri vhana vha zwino a vha thusiwi, two ralo vha ita uri muthu u a da a tshi toda uri a vhe na mashudu mavhuya. Hune a vha a tshi khou ya hone, vha kona u mu nea phamba ine ya do mu linda na u ita uri a vhe na mashudu mavhuya. Vhomaine vha Muledane vha amba uri vha mu aravhedza tsemo dzine a do aravhela hu u bvisa murunzi une wa khou mu tsira uri a si vhonale a vhe na mashudu mavhi vhukati ha vhañwe.

Vha i sa phanda uri vha tea u mu nea mushonga wa u dola musi a tshi ya vhukati ha vhañwe. Mukegulu wa u thoma wa Muledane vhone vha amba uri arali muthu a si na mashudu u newa mushonga uri a shenge musi e vhukati ha vhañwe, fhedzi u vha o tetshelwa uri u tea u u shumisa maduvha mangana.

Mufumakadzi wa Shayandima na wa Muledane khathihi na vhakegulu vha amba uri, arali muthu a songo thusiwa sa zwine zwa khou wanala zwino, onoyo muthu u a kona u ya ha maine vha mu nea zwezwo zwine vha mu nea, huñwe u a newa mulinga a ambara tshandani. Mulinga uyo ndi une a do u shumisa u swikela, fhedzi u do ita a tshi ya u u vusuludza uri u vhe na maanda.

Ñwana o thusiwaho u vha na tsira musi e phanda ha vhathu. U a vha na tsira na kha zwithu two bvelelaho, u a kona u bva naho o ita vhutshinyi. We a si thusiwe naho a songo tshinya u a pfi o tshinya lune tshiñwe tshifhinga u a valelwa dzhele a songo tshinya. U ya nga ha maine wa vhuraru u amba u ri, ñwana ane a vha na tsira u vha o thusiwa lwa u fariwa zwezwo a tshi khou thusiwa. Ndi uri maine wa afho mudini u vha o fara ñwana khathihi na vhathu na mudi, fhedzi o zwi ita a tshi khou thusa ñwana. Vha isa phanda vha amba uri maine uyo u vha o newa nga vhadzimu uri a ite nga u ralo.

Vha amba uri musi maine a tshi thusa ḥwana u vha a tshi khou mu thusela uri musi a tshi khou aluwa a vhe o tsireledzwa kha malwadze na u hwala zwigwasha na mimuya mivhi ine ya khou fhefheda shangoni.

Vha amba uri musi ḥwana o no vha muthu muhulwane u tea u farwa uri a vhe na tsira, a vhe na mashudu mavhuya, a vhe na luvalo na zwoṭhe zwine muthu o dziaho a tea u vha zwone.

Vhakegulu vha amba uri muthu a vhe na mashudu u tea u tou farwa, fhedzi hu vha hu tshi khou iswa phanda u bva kha muthuso wa musi e lutshetshe, u swika a tshi vha muthu muhulwane lune ha swika hune na ene a vha mubebi.

Mufumakadzi wa Muledane o amba uri ḥwana a songo thusiwaho ha na mvelaphanda kha zwine a fara. A nga ri u a ḥoda u ita tshithu hu si kale a dovha a shandukisa muhumbulo u bva afho ha tsha ḫo dovha a amba nga hazwo. Ḧwana a songo thusiwaho a nga shuma a tshi hola masheleni manzhi fhedzi a hu na tshine a nga vhanda. Ḧwana a songo thusiwaho musi a zwikoloni u a vha na vengo kha vhañwe matshudeni kana na vhagudisi.

4.2.5 U sa vha na mikhwa na u vha na mikhwa

Ḩwana ane a vha na mikhwa Vhavenda vha ri ndi ḥwana o dzivhelwaho u bva vhuṭkuni hawe. U dzivhelwa vha tshi amba uri o thusiwa. Vhakegulu na vhafumakadzi vha Muledane khathihi na vhafumakadzi vha Shayandima vha amba uri mikhwa, ḥwana u tou mamela kana zwi bva ngozwini naho wa thusa u ḫo ḫi vha ḫabada. Vhafumakadzi vha rabeli vha amba uri ḥwana u a ḫi vha ḫabada, fhedzi a wana dzithabelo zwi a fhela, a ḫivha ḫabada line la vha na ḫhalukanyo na mikhwa.

4.2.6 U lambiwa na u sa lambiwa

Vhakegulu vha amba uri heli ndi lone samba ljhulwane musi zwi tshi livhiswa kha u lambiwa. Na kaleni wo vha u tshi ri u ya u ambisela muhannga ha vhomukene wa pfa a tshi khou lambiwa naho a sa diphwi. Nahone u do tou vthona vhatu vha heneho mudini vha sa u thogomeli. U nga ya duvha la u thoma vha u humisa vha amba uri a hu na muthu muhulwane. Ndi uri vha nga u tshinisa ruvhuruvhu nga nwana ane a vha na tshilambisa. A nga vha nwana wa muhannga kana wa musidzana zwi a fana a vha na tshilambisa, u nga si le lu difhaho. Vhomaine vha amba uri musidzana kana mutukana arali a tshi lambiwa u tea u ya ha vhomaine vha mu itele mindaandane ya u funiwa, hune miwe ya hone ndi ya u dola na u tampa. Na musi o no vha na munna kana mufumakadzi u tea u tanganyisiwa nae uri a songo pfa a tshi vha na vhumvumvu musi e nae. Izwi zwi itiswa nga uri a nga mu tala nga u pfa vhumvumvu e nae.

4.3 Hu bvelela mini arali nwana a songo thusiwa?

U ya nga ha mufumakadzi wa u thoma wa Muledane vha amba uri, arali nwana a songo thusiwa u vhonala nga u sa romba kana a vhonala nga u sa vha na tshirunzi na thalukanyo yawe a i dadzi mudzio. Kudwadze kuwe na kuwe ku a mu dalela, u a vhanda nala musi o dzula. Vha isa phanda vha amba uri arali a songo thusiwa u a vha dungutungu kana u a leluwa naho nwana wa hone o khwatha u tshi mu takula u do pfa a tshi nga bammbiri.

Musi vha tshi isa phanda mufumakadzi wa u thoma wa Muledane vha amba uri musi nwana a songo thusiwa u a dzhielwa tombo la ngwedzi la vhewa kha madzi ane a do shumiswa musi a tshi rindelwa mukapu wawe hu do swika hune nwana a vha na tshireme.

U ya nga ha mukegulu wa vhuraru wa Muledane, vha tikedzana na mufumakadzi wa Muledane fhedzi vhone vha amba uri musi ḥwana a songo thusiwa u vha a sa penyi lukanda. Lukanda Iwawe lu a hwahwamala lwa nga lwa muthu muhulwane. Vha amba uri naho u tshi mu lavhelesa u vha a si na lukuna.

Vhafumakadzi vha vharabeli vha amba uri a hu na zwine vha vhona arali ḥwana a songo thusiwa. Ndi musi vha tshi amba izwo vha tshi ḥea tsumbo nga vhana vhe vha beba; wa vhuvhili vhañwe vha tshi amba nga vhana, wa vhuṇa uri ha ngo thusiwa. Nahone a hu na mufunzi o ḫaho u rabelela ḥwana. Vhone vha vhona a tshi khou tshila u nga sa vhañwe. Mufumakadzi wa Shayandima vho ḫi amba na ḥwana wavho ane u khou shuma fhedzi ho ngo thusiwa, u khou ḫi tshila u nga vhañwe vhana vhe vha rabelelwa nga vhafunzi.

U ya nga ha vhakegulu vha Muledane vha amba uri ḥwana a songo thusiwaho u a tsikiwa nga ḥwana o thusiwaho zwa ita uri a vhe na tshinetu. Ḧwana a songo thusiwaho ha na tshileme u nga bammbiri, a tshi tamba na vhañwe hu a swika hune a fhumula e duu! Nga murahu a tou karukaru. Musi hu tshi ḫadzisa vhafumakadzi vha Muledane vha ri u a dalelwa nga malwadze, honeha malwadze a phirela a vha nae u swikela. Vha tshi dovha vha amba uri musi a tshi rumiwa u thoma a fhumula u nga ha ngo pfa tshithu. Musi u tshi dovha u amba nae, a sumbedza u nga o vha o ḫedela. Nga iñwe ndila mihibulo yawe i a xelanyana ya dovha ya vhuya.

4.4 Mvalatswinga

U thusa ḥwana zwe tea, u itela uri ḥwana musi a tshi vha muthu muhulwane a vhe na vhutshilo havhuđi a si nge o bebelwa ndilani kana zwa nga ha na lushaka lwa hawe. U thusa zwi ita uri murafho une wa tevhela u vhe wo dziaho une wa ḫivha zwine wa ita.

NDIMA YA VHUTANU

Mvalatswinga

5.1 Marangaphanda

Ndima iyi ndi phendelo ya zwe zwa waniwa nga mułodisisi u bva kha ndima ya u thoma u swika kha ya u fhedza. Nga iñwe ndila zwi amba uri ndi hune ra wana manweledzo, mawanwa na themendelo ya ngudo.

5.2 Manweledzo

Ngudo iyi i sedzulusa ndeme ya u thusa ñwana nga ndila ya Tshivenda. Ngudo iyi yo vhekanywa nga ndila i tevhelaho:

Ndima ya u thoma

Ndi mutheo wo disendekaho kha thaidzo dzi kwamaho tsenguluso, ndivho na zwipikwa, ngudo ya ngona, zwi angaredzwaho nga ngudo na ngona dzo shumiswaho kha u vhekanya mafhungo a thodisiso iyi, na ndeme ya tsenguluso.

Ndima ya vhuvhili

Ndi hune ha senguluswa mbonalo ya vhañwali kana vheriadivha vho fhambanaho.

Hune muñodisisi a tou ya kha zwiko zwe fhambanaho he ha ñwalwa nga ha u thusa ñwana.

Ndima ya vhuraru

Ndima iyi i sengulusa malwadze ane musi hu tshi thusiwa ñwana a vha a tshi dzivhelwa one. Afha ndi hune ha vha na u ñodisia kana u vhudzisa kha vhañdivhi vha muthuso.

Ndima ya vhuña

Ndima iyi yo rera nga ha vhutshilo ha ñwana ho sedzwa o thusiwaho na a songo thuswaho uri vha tshilisa hani.

Ndima ya vhuñanu

Ndi mvalatswinga vhunga heneffa ho ñewa manweledzo a mushumo woñhe, mawanwa na themendelo.

5.3 Mawanwa

Zwo wanala uri u thusa ñwana ndi zwa ndeme, sa izwi hu tshi thusiwa ñwana muñwe na muñwe, a nga thuswa nga u rabelelwa kana a thusiwa nga tshithu. Arali a sa itwa izwo, hu tou rengwa mishonga ine ya thusa ñwana kha mutakalo wawe.

Zwa dovha zwa wanala uri u thusa zwi a fhambana nga u bva uri muthu u ñivha miuluso ifhio ine ya dzivhela vhulwadze vhufhio vhune ha vha khombo kha ñwana.

Hu si izwo fhedzi, hu dovha ha wanala uri muthu muñwe na muñwe a nga vha wa vhurereli vhufhio u a thusa ñwana. Hu nga fhamabana mathusele sa izwi zwine vhathu vha tenda khazwo zwe fhambana. U thusa hothe hune ha itwa hu vha hu u dzivhela malwadze o fhambanaho ane a nga dzhia vhutshilo ha ñwana.

Musi muñodisisi o sedza zwe wanalaho kha u thusa ñwana nga ndila ya Tshivenda, zwi khou ngalangala zwi tshi ya. Murafho une wa khou tevhela u ñdo vha u sa tsha ñivha uri u thusa ñwana ndi mini? Nahone ñwana u thusiwa hani? Zwine zwa amba uri murafho une wa khou ñdou ñda vha ñdo vha na zwiitwana zwi sa ñdadzi mudzio, hu ñdo vha ho ñdala mañula.

Zwino ñthodisiso iyi ñdo thusa uri murafho une wa khou tevhela u ñdo ñivha uri u thusa ñwana ndi mini nahone hu shumiswa mini kha u thusa ñwana. Nahone ñwana a songo thusiwaho matshilele awe ndi afhio; o thuswaho u tshilisa hani? Murafho u ñdo ñivha uri musi vhafunzi vha tshi rabelela lushie, hu vha hu u thusa ñwana. Zwine zwa vha zwi tshi khou thivhela madimoni ane a nga dzenela ñwana.

Zwińwe hafhu zwo wanala uri u thusa ንwana zwi na masiandoitwa avhuđi. Muđodisisi ođo wanulula uri ንwana ane a shaya muthuso ndi ane zwiitwana zwawe a zwi đadzi midzio. Ndi henefha hune ha wanala uri muthu wa hone u shaya tshirunzi musi e vhukati ha vhańwe. Ngudo yo dovha ya wanulusa uri ንwana a songo thuswaho kudwadze kuńwe na kuńwe ku pfuka khae nahone ንwana wa hone ha vhi na mutakalo wavhuđi na mbonalo yawe a i fushi.

Nga murahu ha u itwa ḥthodisiso iyi, zwo wanala uri u thusa ንwana nga nđila ya Tshivenda ndi zwa ndeme sa izwi zwi tshi tsireledza kha malwadze, na musi o no vha muthu muhulwane zwi a shela mulenzhe sa izwi arali a songo thuswa mashudu mavhi a vha khae.

5.4 Themendelo

U thusa ንwana nga nđila ya Tshivenda ndi huthihi hune ha vha hu na muhumbulo wa u tsireledza mimuya mivhi kha vhana khathihi na malwadze a phirela na ane a si vhe a phirela. Naho vhabebi vha nga tou renga mishonga kana vha isa ንwana kha vharabeli, mutheo ndi wa u tsireledza ንwana kha mimuya i si yavhuđi.

Kha ḥthodisiso iyi zwo wanala uri u thusa ንwana zwi na zwivhuya zwavhuđi musi ri tshi sedza mutakalo wa ንwana, sa izwi zwi tshi ita uri ንwana a a luwe o dzia a si na malwadze. Nahone u a kona u tshila tshifhinga tshilapfu a sa farwi nga malwadze.

Themendelo ndi ya uri ngudo ya u thusa ነwana nga ndila ya Tshivenda kha i bvele phanda, ndi hone Vhavenda vha tshi do vha vha tshi khou kuvhanganya na u vhulunga sialala ja Tshivenda. Nga iñwe ndila i bvele phanda uri muthuso wa Tshivenda u si ngalengale.

ZWIKO ZWO TOLWAHO

Birth the door to life

http://myfundi.co.za/e/Initiation_cycles_of_traditional_South_African_cultures.

Accessed on 16 March 2012

Chavunduka, G.L. 1978. *Interaction of Folk and Scientific Belief in Shona Medical Practices*. Mambo Press: Zimbabwe.

Francis, F.B. 2005. *The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society*. Thomson Wadsworth: Mexico, Canada.

Gelfand, M., Mavis, S., Drummond, R.B and Ndemera (1985). *The Traditional Medical Practitioner in Zimbabwe*. Mambo Press: Zimbabwe.

Goldschmidt, W. 1976. *Culture and Behavior of the Sebei*. University of California Press: Los Angeles.

Hammond-Tooke, W.D, 1974. *The Bantu-Speaking Peoples of Southern Africa*. Routledge and Kegan Paul: London.

Hunter, M. 1979. *Reaction to Conquest: Effects of Contact with Europeans on the Pondo of South Africa*. David Philip: Cape Town.

Llewellyn, J. 1986. *Children's In Warm Climates 'A guide for Teachers, Parents, and Health Workers*. MacMillan: London.

Kibel, M.A. and Wagstaff, L.A. 1991. *Child Health For All*. Oxford University Press: Delhi Bombay.

Krige, E. J. 1974. *The Social System of the Zulu's*. Shuter and Shooter: Pietermaritzburg.

Kwame, Gyekye. 1996. *African Cultural Values*. Sankofa Publishing Company: Philadelphia.

Lebese, R.T. 2002. *Cultural Health Practice of South Vatsonga People on The HomeCare of Children with Measles*. Unpublished Master's Dissertation:University of Venda.

Mariane, Littlejohn, (March 8th 2011), *Sacred Xhosa Birth Rituals*: South Africa
<http://www.ezakwantu.com/gallery/Birth.htm>. Accessed on 8 March 2011.

Mahwasane, M.M. 2006. *Tsenguluso ya Malwadze a Vhafumakadzi a no kona u ilaxwanga nanga dza Tshirema*. Unplublished Honours Dissertation:University of Venda.

Mbiti, J. S. 1969. *African Religions and Philosophy*. Heinemann: London.

Mouton, J. and Earl, B. 1998. *The Practice of Social Research*. Oxford University: Southern Africa Cape Town.

Mulovhedzi, N.P. 2006. *Tsenguluso ya Malwadze a Vhana ane a ilafhiwa nga Ndila ya Tshirema*. Unpublished Honours Dissertation: University of Venda.

Pretorius, E., De Klerk, G.W. and Van Rensbrg, H.C.J. 1991. *The Traditional Healer InSouth Africa Healthcare*. HSRC: Pretoria.

Professional Guide to Signs and Symptoms (1993). Library of Congress: Pennssylvia.

Ramabulana, R.S. 1997. *A Preliminary Survey of the Existence and Effects of the Modification of the Venda Culture A Semantic Inquiry*. Unpublished Master's Dissertation: Department of African Languages, UNIVEN.

Sotho-Introduction, Location, Language, Folklore, Religion, Major Holidays, Rites of Passage, Relationships, Living Conditions. <http://www.everyculture.com/wc/Japan-to-Mali/Sotho.htm>. Accessed on 27 April 2012.

Thobejane, T. 2010. *Southern African Journal for Folklore Studies*. Role of Indigenous Knowledge Systems in South Africa: A Focus on the Life Stages of the Swazi Girl and Boy Child from Birth to Puberty. Volume 20 no.2.

Schapera, I. 1966. *Bantu-Speaking Tribes of South Africa*. Maskew Miller Limited: Cape Town.

Stayt, H.A. 1968. *The Bavenda*. Oxford University Press: International African Institute.

Welman Chris, Kruger Fanie, Mitchel Bruce. 2005. *Research Methodology*. Oxford University: Southern Africa Cape Town.